

Aneks

mgr Natalie Moreno-Kamińska

Trzy tożsamości. Badanie tożsamości
kulturowej – analiza wybranych szlaków
kulturowych w Polsce i we Francji

ŁÓDŹ 2023

Spis treści

1. Szlaki artystyczne we Francji i w Polsce – efekty badań empirycznych	3
1.1. Szlak Lazurowego Wybrzeża Malarzy.....	3
1.2. Wybrane trasy miejskie powstałe z departamentalnego Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy	21
1.2.1. Lazurowe Wybrzeże Malarzy w Antibes z Juan-les-Pins	21
1.2.2. Szlak Lazurowego Wybrzeża Malarzy w Cagnes-sur-Mer	26
1.2.3. Szlak „Śladami Bonnard. Promenada kulturalna” w Le Cannet.....	33
1.3. Szlak Łodzi Filmowej	37
Bibliografia Aneksu.....	54
Spis ilustracji Aneksu.....	58

1. Szlaki artystyczne we Francji i w Polsce – efekty badań empirycznych

1.1. Szlak Lazurowego Wybrzeża Malarzy

Lazurowe Wybrzeże¹ bardzo wcześnie przyciągało artystów o międzynarodowej randze. Już w XVII wieku Nicolas Poussin zatrzymał się w okolicach Nicei, gdzie starał się uchwycić piękno słynnej w regionie ośmiuset metrowej skały (w języku prowansalskim tzw. *baou*) osłaniającej miasteczko Saint-Jeannet przed alpejskimi wiatrami na ukończonym dwa lata później najsłynniejszym obrazie z *Et in Arcadia Ego*, który Ludwik XIV kupił dla Pałacu Wersalskiego (Lecat-Ciarafoni 2014, s. 12). Choć w XIX wieku zauważalny był napływ na Riwierę Francuską największych akwarelistów tamtych czasów, to tak naprawdę z końcem tego okresu można mówić o artystycznej rewolucji. Na Lazurowym Wybrzeżu osiedliły się czasowo lub na stałe osobistości sztuki nowoczesnej. Grono malarzy, którzy szczególnie upodobali sobie Lazurowe Wybrzeże było liczne i różnorodne, jednak historia twórczości poszczególnych artystów jest ściśle związana z ich biografiami, osobistymi preferencjami i wyborem destynacji podróży czy miejsc do codziennego życia. Z tego względu czerpali oni inspiracje w różnych zakątkach Riwieri Francuskiej. Podążając śladami artystów należy odwiedzić między innymi takie miasta czy miasteczka, jak:

- Cagnes-sur-Mer, gdzie w Domaine des Collettes malował do końca życia impresjonista Auguste Renoir, czy które kilkakrotnie było celem podróży przedstawiciela ekspresjonizmu, Chaïma Soutine’a, a także Félix Vallotton, spędzającego tam miesiące zimowe cztery razy z rzędu w latach 20. XX wieku. W ten sposób ta skromna niegdyś wioska położona na szczycie wzgórza nad brzegiem Morza Śródziemnego, stała się miejscem spotkań artystów z wielu stron świata, dzięki czemu zyskała przydomek „Montmartru Lazurowego Wybrzeża” (fr. „*Montmartre de la Côte d’Azur*” [za:] Lecat-

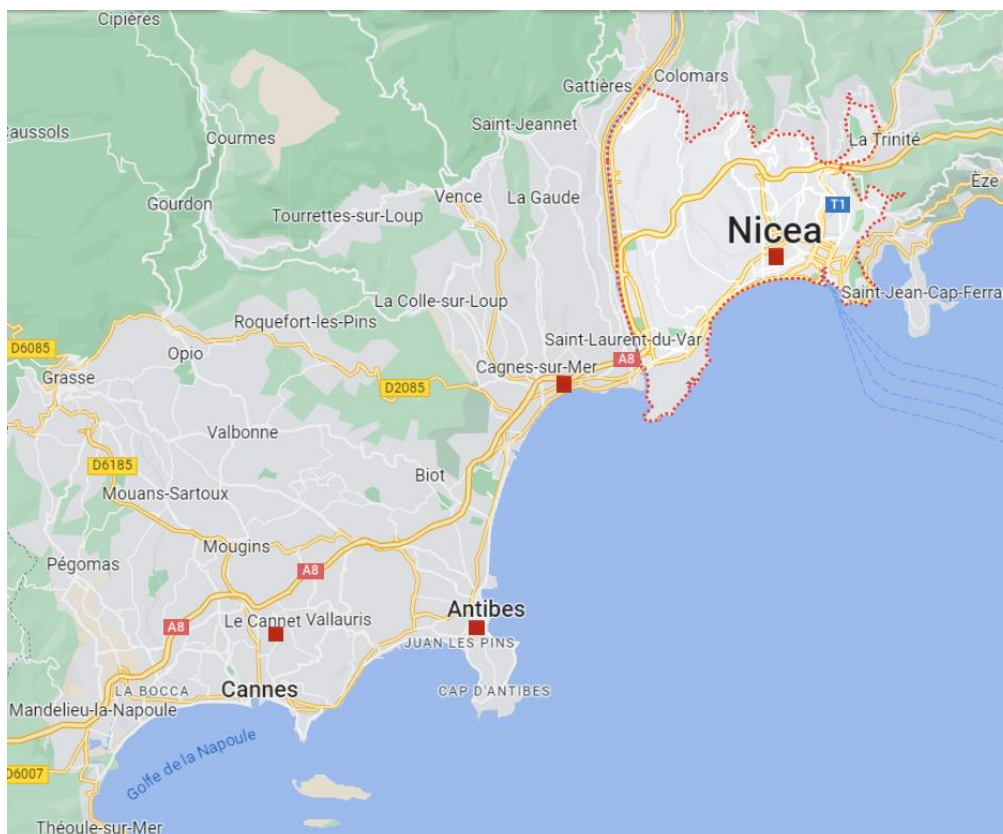
---

¹ Termin „Lazurowe Wybrzeże” jest niejednoznaczny, a jego granice różnią się w zależności od sposobu kategoryzacji. Choronym ten wymyślił i zastosował po raz pierwszy roku Stéphen Liégeard w swojej książce *Côte d’Azur* w 1887, odnosząc go do całej linii brzegowej Prowansji na wschód od Marsylii po włoską Ligurię z San Remo. Jego publikacja opisywała trasę podróży z Hyères aż do Genui. Później określenie to zaczęto stosować wyłączając z niego wybrzeże Włoch. Pod względem geograficznym i kulturowym zazwyczaj opisuje się je jako pas wzdłuż Morza Śródziemnego przynależny do Prowansji (region administracyjny Prowansja-Alpy-Lazurowe Wybrzeże (fr. *Provence-Alpes-Côte d’Azur*), rozciągający się od zachodu od miejscowości Cassis na wschód od Marsylii w departamencie Delta Rodanu (fr. *Bouches-du-Rhône*), przez departament Var (fr. *Var*) z Saint-Tropez, Sainte-Maxime, Saint-Raphaël czy Fréjus, a także miasta leżące w departamencie Alpy Nadmorskie (fr. *Alpes-Maritimes*) takie jak między innymi Cannes, Antibes, Cagnes-sur-Mer, Nicea, Villefranche-sur-Mer po Menton na wschodzie pod granicą z Włochami. Zalicza się do niego także tereny Księstwa Monako. Należy jednocześnie podkreślić, że w wielu opracowaniach termin „Lazurowe Wybrzeże” stosowany jest do określenia linii brzegowej jedynie departamentu Alp Nadmorskich rozciągającej się na około siedemdziesięciu kilometrach, od Mandelieu la Napoule do Menton z Monako włącznie (Christofle 2010, s. 2). Tak też zastosowany został w odniesieniu do powstałego na tym obszarze malarskiego szlaku.

Ciarafoni 2014, s. 12). Średniowieczne miasto stało się wówczas miejscem spotkań artystów, a zamek w Haut-de-Cagnes, zakupiony przez gminę w 1937 roku i przekształcony w Muzeum Miejskie w 1946 roku przyciągał wystawami sztuki nowoczesnej i współczesnej (Ibidem, s. 13);

- Le Cannet, w którym w 1926 osiadł na stałe francuski postimpresjonista Pierre Bonnard i gdzie mieści się Muzeum Bonnarda (fr. *Musée Bonnard*);
- Antibes z Juan-les-Pins, w którym kilka miesięcy spędził malując pejzaże przyjaciel Renoira, impresjonista Claude Monet, podobnie jak uwieczniający wybrane miejsca Henri-Edmond Cross (Delacroix) czy Eugène Boudin. W tamtejszym Zamku Grimaldi (fr. *Château Grimaldi*) w 1946 roku na terenie warsztatu Louisa Forda prowadził swoje atelier kubista Pablo Picasso, który zamieszkał ze swoją ówczesną partnerką, malarką Françoise Gilot w Vallauris Golfe-Juan, i co dokumentował na zdjęciach fotograf polskiego pochodzenia, Michel Sima (właściwie Michał Smajewski: Chwiałkowska 2017, s. 275). „Antibes było ulubioną krainą Picassa, który zwabiony świetlistością tego miejsca stworzył w Zamku Grimaldi *La Joie de Vivre*” (obraz Radość Życia uznawany jest za jedno z najważniejszych dzieł artysty: Lecat-Ciarafoni 2014, s. 13). Artysta od 1920 roku spędzał wakacje w Antibes ze swoją rodziną, kochankami czy sławnymi przyjaciółmi jak Henri Matisse, Jean Cocteau, Marc Chagall, Igor Strawiński. Wyjeżdżając, Picasso podarował miastu dwadzieścia trzy obrazy i czterdzieści cztery rysunki, a następnie w 1948 roku siedemdziesiąt osiem dzieł wykonanych z ceramiki w pobliskim Vallauris, gdzie osiadł na stałe. Już w 1947 roku muzeum utworzyło specjalne sale, w których umieszczono tylko zbiory malarza, natomiast w 1966 roku zamek Grimaldich oficjalnie zmienił nazwę na Muzeum Pabla Picassa (fr. *Musée Picasso*), zapraszające do oglądania pozostawionych przez niego dzieł oraz prezentujące prace innych czołowych XX-wiecznych artystów. Podobnie jak hiszpański twórca, Antibes zachwycił się także Raymond Peynet, który osiedlił się tam w 1980 roku. W 1989 roku artysta podarował prawie trzysta prac na uruchomienie muzeum miejskiego (inne są okresowo wypożyczane przez jego córkę), a w 1995 roku zakres jego działalności został poszerzony – za zgodą Peyneta – o humorystyczne rysunki innych artystów. Muzeum Peynet i Rysunku Humorystycznego (fr. *Musée Peynet et du Dessin Humoristique*), mieści się przy Place Nationale;
- Nicea, gdzie można podziwiać obrazy fowisty Henri’ego Matisse’a wystawione w jego dawnym domu, stanowiącym obecnie muzeum autora (fr. *Musée Matisse*), nieopodal miejsca ostatniego spoczynku artysty. Z kolei cykl wielkich obrazów na motywach

Starego Testamentu autorstwa Marca Chagalla udostępniony jest odwiedzającym w Muzeum Narodowym Przesłania Biblijnego Marca Chagalla (fr. *Musée National Message Biblique Marc Chagall*). Na trasie związanej z tym drugim twórcą powinno znaleźć się także Vence oraz Saint-Paul-de-Vence, gdzie osiadł po powrocie z USA w 1949 roku, malował i został pochowany (Badania własne LWM 2019).

Ilustracja 1. Mapa francuskiego wybrzeża w departamencie Alp Nadmorskich.

Malarstwo pejzażystów, impresjonistów, ekspresjonistów, postimpresjonistów² etc. inspirowane było malowniczymi widokami wybrzeża południowej Francji, światłem, klimatem, roślinnością, architekturą etc. Swoją perspektywę postrzegania krajobrazu estetycznego uwieczniali na obrazach (które w moim przekonaniu są kolejnym dowodem na istnienie nierozzerwalnego związku natury-kultury). Jako że artyści odnaleźli na południu

---

² Poza wskazanymi artystami na Lazurowym Wybrzeżu tworzyli także między innymi Jean Cocteau związany z Villefranche-sur-Mer, Joseph Contini, mediolański malarz pejzażowy mieszkający od 1863 roku w Cannes, Ferdinand Deconchy osiadły na Lazurowym Wybrzeżu od 1884 roku, który przyciągnął Renoira do Cagnes-sur-Mer, André Derain, wraz z Matissem jeden z założycieli fowizmu, Raoul Dufy mieszkający w Vence, a następnie w Nicei zwolennik fowizmu, później kubizmu i sztuki Paula Cézanne'a (prowadzącego pracownię w Aix-en-Provence), urodzony w Le Cannet Adolphe Fioupou, pejzażysta regionu, w szczególności wybrzeża Estérel i Cannes, Fernand Léger tworzący w Biot, czy mieszkający w Asconie Maurice Frido, jeden z malarzy zakochanych w Menton, a także William H. Johnson, Maurice Gottlob, Charles Nègre, Yvon Peron, Emile Wery czy Félix Ziem.

tego kraju swoistą krainę inspiracji, Lazurowe Wybrzeże stało się tygłem stylów, barw, symboli, a przez to swoistą przestrzenią sztuki, a szczególnie malarstwa. Od 1918 roku około trzydziestu miejscowości, od Cannes po Menton, stało się ważnymi ośrodkami sztuki. Obecność artystów oddziaływała na kreowanie narracji o tej części południa Francji.

Utworzenie po 1946 roku kilku monograficznych muzeów, miało na celu zachowanie dzieł i pamięci największych malarzy, którzy żyli lub pracowali w regionie. Powstawanie oraz umacnianie z czasem kolejnych ośrodków pracy twórczej i wystawienniczej, jak Saint-Paul-de-Vence czy Biot, powołanie pod egidą Ministerstwa Kultury w 1970 roku elitarniej międzynarodowej szkoły sztuki i badań Villa Arson w Nicei dla utalentowanych studentów z całego świata, tworzenie w ich okolicach nowych fundacji i centrów sztuki, sprzyjało dalszemu konstruowaniu i utrwalaniu wizerunku Lazurowego Wybrzeża jako jednego z głównych europejskich ośrodków rozwoju sztuk pięknych drugiej połowy XX wieku. Należy podkreślić, że znaczące zainteresowanie tą tematyką uznawaną za elitarną bardzo dobrze wpisywało się w wizję rozwoju ekonomicznego, społecznego i kulturalnego Lazurowego Wybrzeża, z naciskiem na przyciągnięcie zamożnych turystów z całego świata (Lecat-Ciarafoni 2014, s. 16). Widoczne było to choćby na przełomie lat 80. i 90. XX wieku w decyzjach polityków sprawujących władzę w regionie. „Właśnie w tej perspektywie wybudowano, po wyborze Jacquesa Médecina w wyborach samorządowych, rozległą Promenadę Sztuk [fr. *Promenade des Arts*] w Nicei z muzeum sztuki współczesnej M.A.M.A.C. [fr. *Musée d'Art Moderne et d'Art Contemporain*] i teatr, który został otwarty w 1990 roku” (Ibidem). Na temat relacji polityki i sztuki na Lazurowym Wybrzeżu na przełomie XX i XXI wieku powstała na Uniwersytecie Nicea – Sophia Antipolis praca doktorska autorstwa Ludivine Lecat-Ciarafoni, w której jedna z tez wskazuje, że kluczowe znaczenie ma w tym względzie szeroko zakrojona współpraca sektora publicznego i prywatnego, oparta na stworzeniu profesjonalnej sieci powiązań w ramach prowadzonej działalności:

Pojęcie sieci wydaje się zatem fundamentalne. Postrzegane jako profesjonalne uniwersa, w których prowadzona jest działalność artystyczna, relacje społeczne ujmowane są jako węzły, których głównymi aktorami są artyści, kolekcjonerzy, krytycy sztuki, ale także instytucje prywatne czy publiczne. Stosując to pojęcie sieci na Lazurowym Wybrzeżu, możemy zrozumieć relacje, które zostały nawiązane między artystami a politykami i które umożliwiły instytucjonalizację sztuki wokół Morza Śródziemnego. Badanie sieci polityczno-artystycznych uwypukla sposoby współpracy lub opozycji zachodzące między różnymi aktorami środowiska polityczno-artystycznego, ale pozwala również wyjść poza proste ramy formalnego statusu aktorów, ponieważ relacje między członkami sieci mogą odpowiadać na kwestie polityczne, gospodarcze, instytucjonalne lub emocjonalne (Ibidem, s. 29).

Z końcem pierwszego dwudziestolecia XXI wieku Lazurowe Wybrzeże pozostaje nadal przestrzenią cenioną przez artystów, często skupionych w większych, bardziej znanych w kręgach twórców ośrodkach miejskich, aby korzystać z bliskości sieci środowisk

artystycznych. Miasta takie jak Nicea, Cannes, Cagnes-sur-Mer i inne oferują różne możliwości rozwijania kariery na rynku sztuki, nie tylko jako twórcy, ale i menedżerowie galerii, kuratorzy muzeów, przedstawiciele środowisk kulturalnych, rad miejskich czy regionalnych etc. (Lecat-Ciarafoni 2014, s. 58). Można przyjąć, że wszelkiego rodzaju działalność z tym związana ma aspekt kulturotwórczy, a historia tej części południa Francji, jego znaczenie symboliczne i kulturowe stało się w swoim czasie ważnym czynnikiem motywującym do jeszcze bardziej wytężonego budowania narracji o artystycznym znaczeniu Lazurowego Wybrzeża i interpretacji obecnego tam dziedzictwa w sposób, który umożliwiłby wykorzystanie go jako „stary – nowy” potencjał do kreowania produktów turystycznych i przyciągnięciu turystów do działających w regionie kilkudziesięciu instytucji kultury. O ile bowiem historia i sztuka Lazurowego Wybrzeża cenione były przez środowiska artystyczne i polityczne, zwracano uwagę na zbyt małą świadomość społeczną obecnego tam dziedzictwa kulturowego. Podnoszono, że obraz Riwieri Francuskiej budowany jest na jej zasobach naturalnych, z naciskiem na krajobraz śródziemnomorski i klimat, co charakterystyczne dla turystyki nadmorskiej: „Podczas gdy rozgłos turystyczny Francji opiera się w dużej mierze na znanych na całym świecie walorach kulturowych i dziedzictwa kulturowego, Nicea i Riwiera Francuska, terytoria, które są jednak symbolem turystyki, tworzą zasadniczo nadmorski i efektowny wizerunek, w którym kultura i dziedzictwo wydają się proporcjonalnie małe” (Christofle 2010, s. 1)³. W kontekście powstawania w Europie nowych miejsc turystycznych i tworzenia narracji wykorzystujących potencjał lokalnego dziedzictwa dążono do utworzenia strategii komunikacyjnej opierającej się na roli sztuki dla tej części regionu, „aby uciec od częściowo znormalizowanego wyobrażenia, odnowić prestiżowy wizerunek turystyczny aby przyciągnąć turystów z najwyższej półki, jednocześnie włączając stolicę Riwieri do metropolitalnej ekonomii wiedzy i sztuki” (Ibidem), a tym samym celem wzmocnienia kapitału kulturowego i dostępu do dziedzictwa. Do strategii wpisane zostały działania umożliwiające podjęcie starań i złożenie wniosku aplikacyjnego o uzyskanie tytułu Europejskiej Stolicy Kultury przez Niceę-Lazurowe Wybrzeże w 2013 roku, co ostatecznie zakończyło się niepowodzeniem⁴ (Ibidem, s. 4).

W ten nurt aktywności wpisywał się projekt (opracowany podczas przygotowywania wniosku) utworzenia szlaku kulturowego pod nazwą Lazurowe Wybrzeże Malarzy (fr. *Côte*

---

³ Jako cieszące się międzynarodową renomą i przyciągające turystów instytucje kultury wymieniane były tylko Muzeum Oceanograficzne w Monako oraz Fundacja Maeght w *Saint-Paul de Vence* (Christofle 2010, s. 2).

⁴ Nicea nie pojawiła się na liście czterech miast rekomendowanych przez mieszane jury (francuskie i europejskie) odpowiedzialne za wyznaczenie miasta francuskiego. Ostatecznie tytuł ten otrzymała Marsylia.

d'Azur des Peintres). Jednym z jego głównych celów było zwiększenie frekwencji turystów w instytucjach kultury opiekujących się dziedzictwem artystów tworzących na Lazurowym Wybrzeżu. Jako że dużą część tych dzieł można zobaczyć w muzeach Riwiery, szlak miał być sposobem zachęcenia publiczności do ich odwiedzania, podobnie jak i fundacji czy pracowni artystycznych. Według specjalistów z zakresu dziedzictwa kulturowego, ale i lokalnych polityków, rozwijanie tego tematu miało silną wartość edukacyjną, oferując odwiedzającym „wzbogacenie kulturowe” (Lecat-Ciarafoni 2014, s. 13). Ponadto zadaniem szlaku było także rozwijanie wrażliwości społecznej na sztukę, uwydatnianie znanych i nieznanych krajobrazów widzianych oczami malarzy (CRT Côte d'Azur 2010a, s. 6). Rolą zarządców szlaku było także budowanie sieci kontaktów i współpracy pomiędzy instytucjami publicznymi i prywatnymi, tak jak przedstawiała to także Lecat-Ciarafoni (2014, s. 29), aby wykorzystywać efekt synergii, jaki stwarza szlak dla całej przestrzeni, którą obejmuje. W katalogu szlaku można przeczytać, że trasa „zabierze Cię następnie w wysokie miejsca sztuki współczesnej, muzea i fundacje poświęcone awangardowym malarzom, ale także do bardziej niezwykłych miejsc, hoteli, restauracji, alternatywnych galerii, w których sztuka jest na co dzień, inaczej” (CRT Côte d'Azur 2008, s. 3).

Realizacja zarządzana przez Regionalny Komitet Turystyki Lazurowego Wybrzeża Francji (fr. *Comité Régional du Tourisme Côte d'Azur France*; skrót: CRT Côte d'Azur)⁵ z siedzibą w Nicei pod dyrekcją Dominique Charpentier, była możliwa dzięki współpracy i wkładowi merytorycznemu oraz finansowemu Rady Regionalnej Prowansja-Alpy-Lazurowe Wybrzeże (fr. *Conseil Régional Provence-Alpes-Côte d'Azur*), Rady Generalnej Alp Nadmorskich (fr. *Conseil Général des Alpes-Maritimes*), miast partnerskich⁶, przy wsparciu *Maison de la France*, tj. Francuskiego Narodowego Biura Turystyki⁷. Pomysł na stworzenie

---

⁵ Regionalny Komitet Turystyki Lazurowego Wybrzeża jest organem instytucjonalnym i agencją marketingu terytorialnego zarządzającą marką Lazurowego Wybrzeża oficjalnie odpowiedzialną za wdrażanie strategii komunikacyjnych na rynku krajowym i międzynarodowym. Jako stowarzyszenie utworzony w 1942 roku, utrzymany przez Zgromadzenie Regionalne Prowansja-Alpy-Lazurowe Wybrzeże, na mocy ustawy z dnia 3 stycznia 1987 roku o regionalnej organizacji turystyki, która postanowiła kontynuować funkcjonowanie dwóch komitetów, tj. Regionalnego Komitetu Turystyki Prowansja-Alpy-Lazurowe Wybrzeże, właściwego dla departamentów *Bouches-du-Rhône*, *Var*, *Vaucluse*, *Hautes Alpes* i *Alpes-de-haute-Provence* (podział przed zmianami administracyjnymi) oraz Regionalnego Komitetu Turystyki Lazurowego Wybrzeża, zajmującego się promocją i rozwojem turystycznym departamentu Alp Nadmorskich. Jego misją jest promocja destynacji Lazurowego Wybrzeża i realizacja polityki turystycznej departamentu, monitorowanie popytu i podaży turystycznej, uczestniczenie w zarządzaniu kontraktami i projektami oraz organizacja i realizacja działań promocyjnych, komunikacyjnych i marketingowych w ramach departamentu (CAD Alpes-Maritimes www 2022).

⁶ Antibes Juan-les-Pins, Cagnes-sur-Mer, Grasse, Le Cannet, Menton, Mougins, Saint-Paul-de-Vence, Villefranche-sur-Mer i Villeneuve-Loubet.

⁷ Agencja podlegała Ministrowi Turystyki i rządowi francuskiemu, propagująca kulturę narodową za granicą i odpowiedzialna za promocję Francji jako destynacji turystycznej (obecnie Agencja Rozwoju Turystyki Francji *Atout France*).

szlaku pojawił się w Wydziale Inżynierii CRT Côte d'Azur, gdzie uznano, że „obszar Lazurowego Wybrzeża ma realny potencjał tworzenia powiązań między naturą a kulturą, między krajobrazami a muzeami, między artystami a turystami” (CRT Côte d'Azur 2010a, s. 6). Zidentyfikowano wiele potencjalnie interesujących obrazów i miejsc, a następnie wytyczono piesze ścieżki w miastach oraz – w szerszej perspektywie – trasy łączące te miejsca w obrębie Lazurowego Wybrzeża.

Projekt realizowany był od grudnia 2006 roku i w miejscach powstawania dzieł sztuki tworzonych na Lazurowym Wybrzeżu stopniowo pojawiały się charakterystyczne emaliowane tablice z ich reprodukcjami – z widokiem na krajobraz, który zainspirował do ich powstania. Wybrane dzieła zostały przepisane komputerowo i wypalane na emaliowanych płytach osadzonych w metalowych podstawach malowanych proszkowo. Autorom projektu zależało na wiernym oddaniu palety barw wykorzystanej przez każdego z malarzy (CRT Côte d'Azur 2010b, s. 7). Jednym z pierwszych miast, w którym ustawiono kopie obrazów było Antibes, reprezentowane w projekcie przez Biuro Turystyczne Antibes Juan-les-Pins (fr. *Office du Tourisme d'Antibes Juan-les-Pins*). Miasteczko stało się jednym z najważniejszych ośrodków trasy, silnie zaznaczające swoją obecność na etapie budowania narracji o Lazurowym Wybrzeżu Malarzy (Badania własne LWM 2019). W 2009 roku do szlaku dołączyły kolejne miasta⁸.

Ilustracja 2. Mapa Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy.

⁸ Nicea, Cannes, Vence, Vallauris Golfe Juan, Sospel, Lucéram, Théoule-sur-Mer, Villeneuve Loubet, Roquebrune-Cap-Martin, La Gaude, Beaulieu sur Mer i Biot (C.R.T. Riviera Côte d'Azur 2010b [?], s. 2).

Łącznie w departamencie zlokalizowanych zostało około dziewięćdziesięciu pulpity z reprodukcjami przedstawiającymi pejzaże malowane przez artystów końca XIX i początku XX wieku, takich jak Auguste Renoir, Raymond Peynet, Henri Matisse, Marc Chagall, Raoul Dufy, Chaïm Soutine itd., zapraszającymi do podążania bardziej „nieformalnymi”, wręcz prywatnymi ścieżkami artystycznymi twórców, łącząc się z osobistymi historiami artystów i ich rodzin oraz najbliższej społeczności, ich dążeniem do nieustannego rozwoju artystycznego, samodoskonalenia, wykorzystywania posiadanego potencjału do odkrywania nowych technik i sposobów kreowania dzieł sztuki, ale także z pasją do lokalnej kultury-natury, zwracając uwagę na miejsca dla nich istotne, o szczególnych walorach naturalnych i kulturalnych, po bardziej nietypowe, jak hotele, restauracje, urzędy, zachęcając jednocześnie do odwiedzania muzeów czy galerii i połączenia obu rodzajów doświadczenia – poznawania, odbierania, kontemplowania – sztuki. Dzięki temu możliwe było porównanie ich obrazu widzianego lata temu oczami artystów, z tym, który wyłaniał się dzięki realnej obecności odwiedzającego – mieszkańca czy turysty – w danym miejscu, w obecnym kształcie i współczesnej rzeczywistości.

Ilustracje 3, 4. Szlak w Antibes.

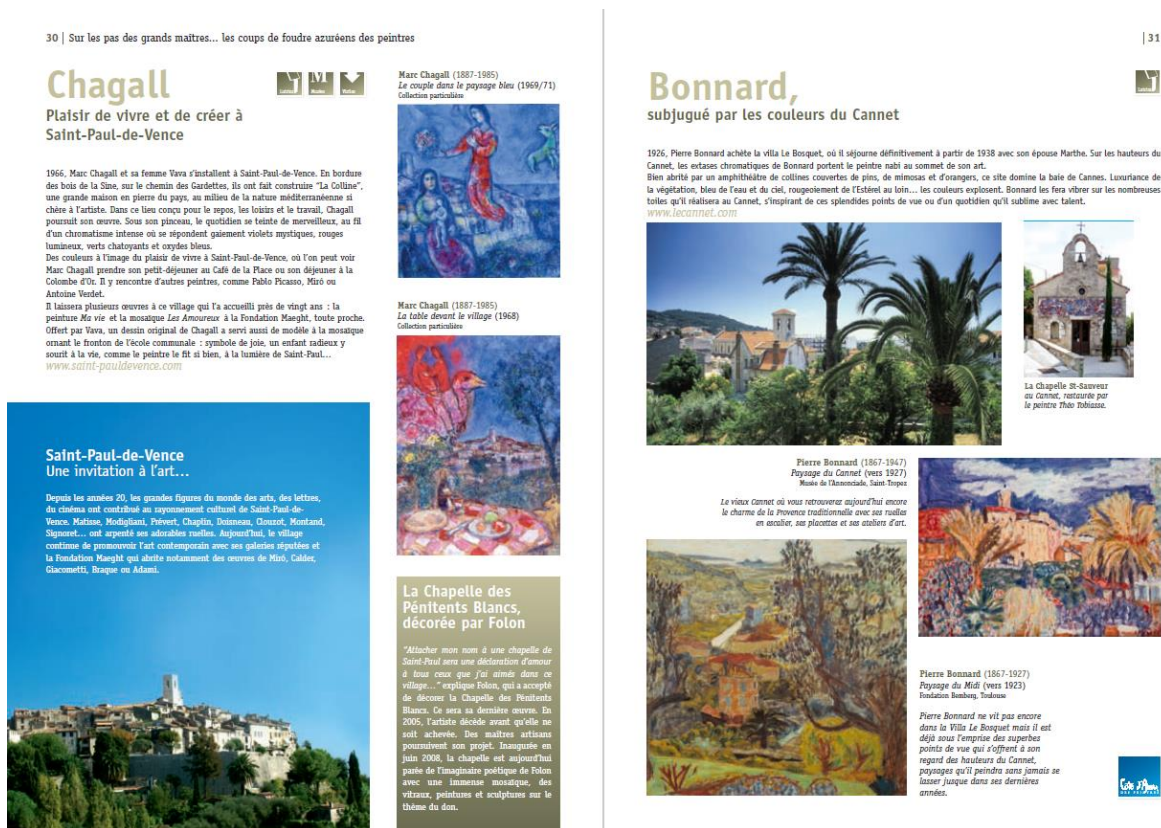
Raymond Peynet – „Zakochani na murach obronnych” na *Pointe de Ilette* (po lewo),

Jean-Louis Ernest Meissonier – „Antibes, przejażdżka konna, artysta i jego syn” na *Promenade*
Pierre Merli – Ponteil/Salis (po prawo).

Szlak pozwalał skonfrontować ze sobą przeszłe i obecne obrazy, odkryć i poddać refleksji przemiany krajobrazu kulturowego. W wyniku jego implementacji malarstwo stało się – mniej metaforycznie, a bardziej realnie – częścią tego krajobrazu, łącząc mentalny wymiar jego oddziaływania, jako przestrzeni artystycznych inspiracji dla sztuki, z materialnym. Dzieła te można było przez to podziwiać w ich pierwotnym otoczeniu, tj. w przestrzeni, w której powstawały, na świeżym powietrzu. Był to zupełnie inny rodzaj doświadczenia sztuki, która

wyszła poza „zamknięte”, „ograniczone” mury instytucji kultury. Sztuka Riwiery Francuskiej pozostała obecna w przestrzeni, w tym na skraju plaż, przy ulicach, placach, w śródziemnomorskich ogrodach i na wzgórzach, stając się wciąż żywą i aktualną oraz nadając im charakter wyjątkowych miejsc. Z uwagi na to można mówić tu o szczególnym znaczeniu nie tylko Lazurowego Wybrzeża, ale i miast czy miasteczek, naznaczonych obecnością artystów i ich dzieł, oddziałujących na tożsamość twórców, mieszkańców, tudzież podróżników.

Zasięg terytorialny pierwotnej koncepcji szlaku należy określić jako departamentalny (tj. mniejszy niż regionalny, ale większy niż lokalny), wskazany obszar obejmuje odcinek wybrzeża od Mandelieu la Napoule do Menton. Był to szlak tematyczny, artystyczny, malarski (i malarzy zarazem), materialny, który ze względu na swoje walory i specyfikę określić należy także krajobrazowym. Jego eksploracja ułatwiać miała odkrywanie wątków biograficznych z życia artystów oraz pogłębianie wiedzy między innymi o charakterystyce stylu malarskich.

Ilustracja 5. Wątki biograficzne malarzy w interpretacjach dziedzictwa w katalogu szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy.

Szlak nie posiadał centralnego ośrodka, dobór miejsc i tras pozostawał w gestii turystów. Należy zwrócić uwagę na to, że już na etapie pierwotnego projektu całą trasę tworzyły krótsze, łatwiejsze w poruszaniu się ścieżki miejskie, zarządzane przez poszczególne miasta.

Dzięki temu szlaki te można uznać za trasy piesze, natomiast podróż po wszystkich odcinkach Lazurowego Wybrzeża Malarzy ze względu na rozpiętość wymagała wykorzystania dodatkowych środków transportu, samochodu, roweru czy komunikacji międzymiastowej, co czyni całą trasę szlakiem mieszanym.

Ilustracje 6, 7. Szlak w Le Cannet (po lewo) i Haut-de-Cagnes (po prawo).

Pierre Bonnard – „Różowa ulica”, *Avenue Victoria*, Le Cannet;

Chaïm Soutine – „Pejzaż Cagnes”, *Montée des Caucours*, Haut-de-Cagnes;

Wszystkie dzieła na szlaku (a zatem i trasach miejskich), to pejzaże prezentujące krajobrazy Lazurowego Wybrzeża, panoramę lub wycinek miasteczka, Morze Śródziemne i jego linię brzegową po horyzont, miejsca charakterystyczne pod względem architektonicznym (także jako punkty odniesienia), jak zamki, bulwary i promenady, porty, malownicze uliczki. Najistotniejsza z perspektywy odwiedzającego może być gra kolorów, różnorodność barw i odcieni. W tym miejscu warto zaznaczyć, że choć Szlak Lazurowego Wybrzeża Malarzy był trasą całoroczną, to jednak za najwłaściwszy czas jego odwiedzania należy uznać okres letni, od lipca do połowy września. Wtedy bowiem trasę doświetlają promienie słońca, roślinność bujnie kwitnie, a obrazy na pulpitych najbliższe są otaczającym podziwiającym widokom.

Należy podkreślić, że na potrzeby projektu opracowana została wspólna identyfikacja wizualna wraz z logotypem, którą oznakowano wszystkie rozmieszczone w terenie pulpity z reprodukcjami. Każda z nich była podpisana (autor, tytuł, rok powstania, lokalizacja oryginału). Trasa nie została jednak z założenia dodatkowo oznakowana w terenie, nie zmieniono tego także po przekształceniu szlaku w trasy miejskie. Z tego względu brakuje drogowskazów kierunkowych czy tablic informacyjnych o szlaku, co nierzadko – nawet posiadając mapę z zaznaczonymi miejscami docelowymi – utrudnia odnalezienie danego miejsca. W pierwszych latach realizacji projektu przygotowane zostały materiały promocyjne,

obejmujące między innymi katalog szlaku, materiały prasowe i streszczenie trasy (CRT Côte d'Azur 2008; CRT Côte d'Azur 2010a; CRT Côte d'Azur 2010b).

Ilustracja 8. Katalog szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy, layout materiałów promocyjnych.

Kluczowe znaczenie ma fakt, że szlak jako całość, choć nadal częściowo obecny w przestrzeni Lazurowego Wybrzeża, po zakończeniu realizacji projektu (w trakcie badań nie udało się ustalić dokładnej daty, najczęściej wskazywano jako prawdopodobny rok 2013 i 2014)⁹, przestał być przedmiotem zainteresowania organizatora. Według pracowników miejskich biur informacji turystycznej w Antibes, Juan-les-Pins, Cagnes-sur-Mer, Saint-Paul-de-Vence i Menton oraz muzeów Renoira, Chagalla i Picassa (w Antibes) wpływ na to miały decyzje polityczne i próba odcięcia się od koncepcji poprzedników, zmiana osób odpowiedzialnych za realizację priorytetów w zakresie promowania marki Lazurowego Wybrzeża, a także brak wsparcia Nicei dla otrzymania na poziomie krajowym statusu kandydata w dążeniu do uzyskania tytułu Europejskiej Stolicy Kultury w 2013 roku, co było tym bardziej bolesne, że miano to otrzymała zlokalizowana na wybrzeżu i w tym samym regionie administracyjnym Prowansja-Alpy-Lazurowe Wybrzeże Marsylia, opisywana przez interlokutorów jako miasto bezpośrednio konkurujące z Niceą¹⁰ (Badania własne LWM 2019).

Zaniechanie projektu ze strony głównego organizatora szlaku jest także o tyle zaskakujące, że w 2009 roku w Neuilly-sur-Seine założone zostało stowarzyszenie *Eau et Lumière* w celu zdobycia uznania dla dziedzictwa i walorów turystycznych miejsc

⁹ Pomimo wielokrotnych prób kontaktu, w okresie badań nie udało mi się pozyskać informacji w tej sprawie od CRT Côte d'Azur. Datę w przybliżeniu deklarowało kilkoro pracowników miejskich informacji turystycznych.

¹⁰ Tłumaczyłoby to także brak reakcji na podejmowane w trakcie badań próby kontaktu z przedstawicielami organizacji.

przedstawianych przez XIX- i XX-wiecznych malarzy pejzażowych, zwłaszcza przez impresjonistów (Eau et Lumière [www 2019](#)). Doprowadziło ono w 2018 roku do certyfikacji Szlaków Impresjonizmu (fr. *Impressionisms Routes*) jako Szlaku Kulturowego Rady Europy¹¹. Wniosek o przyznanie tytułu został złożony we wrześniu 2015 roku, a wśród członków odnaleźć można między innymi *Le domaine des Collettes* mieszczące Muzeum Renoira, które jest jednym z miejsc należących do szlaku tego artysty. Rok 2019, kiedy prowadzone były badania terenowe, ustanowiony został Rokiem Renoira, co sprzyjało organizacji szeregu wydarzeń organizowanych także w Cagnes-sur-Mer, w tym pokazu filmowego, przedstawienia teatralnego, koncertu i spotkań tematycznych, a partnerem projektu była Marsylia (Ibidem).

Biorąc pod uwagę kontekst budowany wokół dziedzictwa kulturowego, będącego efektem działalności artystycznej malarzy tworzących na Riwierze Francuskiej, poprzez ideę i promocję certyfikowanej międzynarodowej trasy przebiegającej przez między innymi Francję, Niemcy, Hiszpanię i Włochy, łączącej szlaki malarzy – impresjonistów, oraz zainteresowanie tą tematyką, Szlak Lazurowego Wybrzeża Malarzy (nawet, jeżeli nie zostałby oficjalnie włączony do szlaku Rady Europy przez CRT Côte d'Azur) wpisywałby się w tę coraz szerzej rozwijaną narrację o roli sztuki malarskiej, impresjonistycznej dla rozwoju tożsamości europejskiej. Jest to w moim przekonaniu przykład niewykorzystania potencjału utworzonego i materialnie zrealizowanego w terenie szlaku kulturowego przez jej pierwotnego zarządcę.

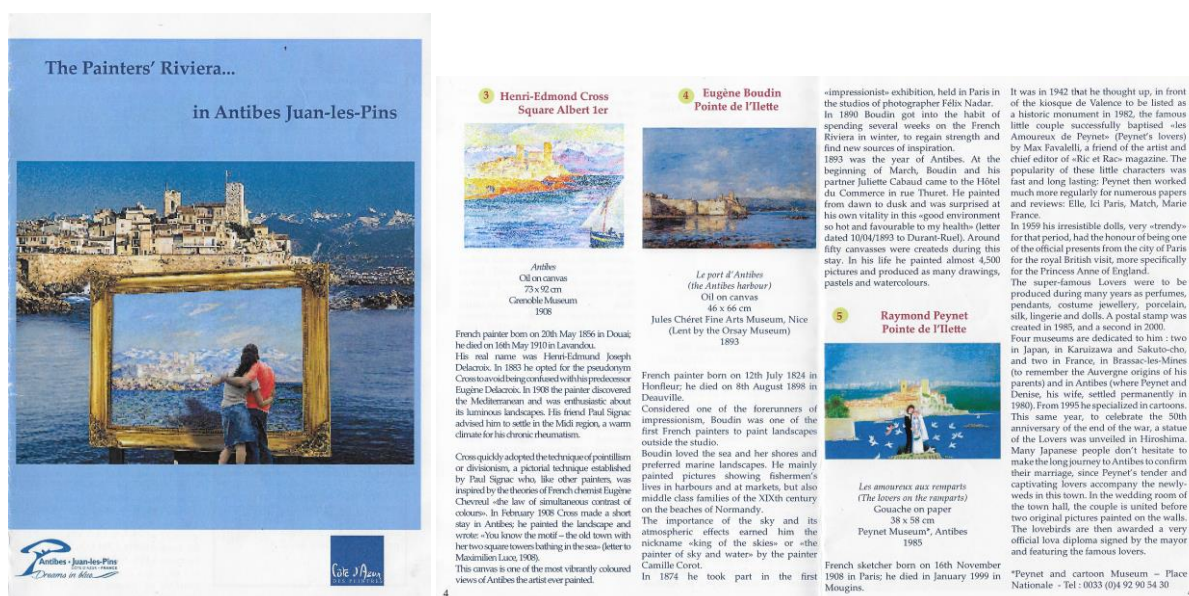
Z tego względu, że projekt nie był kontynuowany na poziomie regionalnym przez CRT Côte d'Azur, odpowiedzialność za tablice z reprodukcjami spadła na miasta. Z tego względu poszczególne fragmenty trasy promowane są z różną intensywnością jedynie na ich poziomie jako szlaki miejskie, choć w niektórych próżno szukać informacji na ten temat, jak w Cannes czy Menton. Inne, jak Antibes z Juan-les-Pins, Cagnes-sur-Mer czy Le Cannet samodzielnie tworzą materiały promocyjne i mapy szlaku miejskiego, organizując od czasu do czasu zwiedzanie z przewodnikiem (Antibes z Juan-les-Pins, Cagnes-sur-Mer), czy wykorzystując

---

¹¹ Szlaki Impresjonistów, w tym Szlak Boudina, Moneta, Pissarra, Renoira czy Sisley'a, jeszcze na etapie kandydatury tras do certyfikacji opisane zostały w książce o tej samej nazwie autorstwa Monique Lucenet (2016), która jest także współautorką publikacji *La Route des Peintres en Méditerranée* (pl. Szlak Malarzy nad Morzem Śródziemnym) wydanym przez to samo wydawnictwo, prezentującą miasta splecione z biografiami malarzy, ich dzieła, muzea i inne ważne miejsca z perspektywy sztuki powstającej w przestrzeniach południowego wybrzeża Francji. Łączą nie tylko miejsca ważne z perspektywy malarzy oraz instytucje kultury posiadające ich prace w swoich zbiorach, promując myśl, ruch i styl impresjonistyczny, ale – co istotne – mają skłaniać do refleksji nad krajobrazem kulturowym: „Projekt «Szlaki Impresjonistów» w Europie ma na celu stworzenie i wspieranie na kontynencie połączenia między miejscami, które inspirowały europejskich impresjonistów i malarzy plenerowych od połowy XIX wieku do połowy XX wieku, miejscami, w których mieszkali, miejsca, w których założyli kolonie artystów i miasta, które dziś wystawiają swoje prace w swoich muzeach lub miejscach kultury. Ten zbiór miejsc stanowi prawdziwy «skansen» przedstawionych krajobrazów i umożliwia bezpośrednie połączenie zwiedzających z ruchem impresjonistycznym” (Eau et Lumière [www 2019](#)).

narzędzia cyfrowe ułatwiające eksplorację w terenie (aplikacja zaprojektowana dla trasy w Le Cannet). Niestety nie oznacza to, że wszystkie tablice w tych miastach utrzymane są w dobrym stanie technicznym. Wiele przydałaby się gruntowna konserwacja, niektóre są trudnodostępne, porośnięte roślinnością. W odniesieniu do nie w pełni uregulowanej sytuacji szlaku należy stwierdzić, że nikła jest wiedza interesariuszy zewnętrznych o jego istnieniu w pierwotnym kształcie. Z kolei biorąc pod uwagę zachodzące w jego funkcjonowaniu zmiany, próby częściowego wykorzystania fragmentów tej trasy na poziomie wybranych miast i przeistoczenia ich w szlaki miejskie, należy stwierdzić, że jest jeszcze zbyt wcześnie, aby móc badać na nich trzy tożsamości.

Jednym z miast starających się – choć w niewielkim stopniu – wykorzystać „swoją część” Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy jest Antibes z Juan-les-Pins. Miejskie biura turystyczne eksponują broszury trasy przygotowane w językach francuskim i angielskim, zawierające mapę szlaku (o słabej jakości), opisy i fotografie obrazów oraz noty biograficzne malarzy przedstawiające ich związki z miastem, stosując identyfikację wizualną opracowaną przez CRT Côte d'Azur (OT Antibes Juan-les-Pins 2019). Dwa razy w miesiącu biuro w Juan-les-Pins prowadzi spacer szlakiem z przewodnikiem, w którym można wziąć udział za opłatą. Mimo to, szlak pozostaje zaniedbany, a jak podkreślają pracownicy biura informacji turystycznej, okres świetności prawdopodobnie ma już za sobą i nie wiadomo, jak rozwinie się jego sytuacja.

Ilustracje 9, 10. Broszura Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy w Antibes Juan-les-Pins.

Trasą wykazującą znaczny potencjał interpretacyjny, a w przyszłości mogącą mieć wpływ na rozwój tożsamości kulturowej, pełniąc rolę szlaku miejskiego, jest Lazurowe

Wybrzeże Malarzy w Cagnes-sur-Mer. Średniowieczna dzielnica Haut-de-Cagnes stanowiła jedną z przestrzeni inspiracji i źródeł ekspresji dla malarzy, a w ramach realizacji projektu szlaku ustawionych na jej obszarze zostało dwanaście reprodukcji dzieł słynnych malarzy. Kolejne dwie znajdują się w ogrodzie domu Auguste’a Renoira którym zlokalizowane jest jego muzeum. Wybrane dzieła ukazują krajobraz kulturowy Cagnes-sur-Mer z Haut-de-Cagnes na pierwszym planie, z jego najbardziej charakterystycznymi miejscami i symbolami, jak Kaplica Matki Bożej Opiekunki, wieża zegarowa Kościoła Świętych Piotra i Pawła (dwukrotnie), Zamek Grimaldi czy strome uliczki na wzgórzu. W przeciwieństwie do trasy w Antibes, szlak ten ma charakter rozproszony, nielinearny, a kolejność odkrywania miejsc należących do szlaku i wybór uliczek do eksploracji zależny jest od spacerującego. Podążając tym szlakiem odniosłam wrażenie, że trasa ta najlepiej prezentuje tożsamość miasteczka, jego wartość kulturową i elementy symboliczne, a jednocześnie jest bardzo dobrze rozplanowana w przestrzeni, prowadząc do dość szerokiej eksploracji średniowiecznej dzielnicy, umożliwiając podjęcie refleksji nad jej dziedzictwem.

Co istotne, szlak jest bardzo dobrze utrzymany i realnie wykorzystywany do budowania narracji o dziedzictwie miasta i tworzeniu jego interpretacji. Na tym etapie warto zasygnalizować, że zarówno w terenie w zabytkowych obiektów oraz muzeach dostępne są materiały promocyjne przeznaczone dla turystów, które uwzględniają szlak i jego narrację zapoczątkowaną na etapie projektu realizowanego przez CRT Côte d’Azur. Mapa Haut-de-Cagnes (SC Cagnes-sur-Mer 2019a) uwzględnia lokalizacje wszystkich dwunastu reprodukcji, wskazując autorów, nazwy dzieł, datę powstania i adres każdego z punktów trasy. Prócz samodzielnej eksploracji przewidziane są darmowe wycieczki z przewodnikiem po szlaku organizowane dwa razy w miesiącu (w okresie wakacji) przez Biuro Turystyczne Haut-de-Cagnes, co zostało opisane w ulotce poświęconej zwiedzaniu z przewodnikiem (SC Cagnes-sur-Mer 2019b). Szlak Lazurowego Wybrzeża Malarzy został także opisany w specjalnej tematycznej ulotce zatytułowanej „Podróż artystyczna Haut-de-Cagnes” (fr. *Parcours artistique Haut-de-Cagnes*), gdzie przedstawiono najważniejsze miejsca na mapie artystycznej Starego Miasta, związane ze sztuką – zarówno zabytki, jak i pracownie malarstwa, rzeźby, czy ceramiki (DAC 2018), a szlak został uwzględniony w obrębie całego Cagnes-sur-Mer, tj. z pulpitemi w ogrodzie Muzeum Renoira. Oprócz tworzonych nowych i zaktualizowanych materiałów promocyjnych w językach francuskim i angielskim (na rok 2019) dostępnych na trasie i obiektach odwiedzanych przez turystów, informacja o szlaku w językach francuskim, angielskim i włoskim dostępna jest na głównej stronie miasta prowadzonej przez tamtejsze Merostwo, wraz z ulotką promocyjną szlaku i mapą opublikowanymi w 2008 roku, za które

odpowiadał CRT Côte d'Azur przy współpracy z przedstawicielami Miasta Cagnes-sur-Mer, szczególnie szefem projektu dla Cagnes, Jean Marc Nicolai (Mairie de Cagnes-sur-Mer [www 2020b](http://www.2020b), WebTime Medias www 2007). Widać zatem, że miejski organizator szlaku posiłkuje się jednocześnie własnymi interpretacjami dziedzictwa Cagnes-sur-Mer, jak i tymi, które zostały opracowane na etapie realizacji projektu departamentalnego, co może wskazywać, że trasa ma charakter rozwojowy.

Ilustracja 11. Fragment broszury prezentującej Szlak Lazurowego Wybrzeża Malarzy w Haut-de-Cagnes.

Ilustracja 12. Fragment broszury informującej o darmowych wycieczkach z przewodnikiem po Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy w Haut-de-Cagnes.

Być może największy potencjał pod względem interpretacji dziedzictwa i wpływu na tożsamość kulturową wykazuje powstały w Le Cannet szlak „Śladami Bonnard. Promenade culturelle” (fr. *Sur les Pas de Bonnard. Promenade culturelle*), którego rozwój powierzono Muzeum Bonnard. Powstałe z inicjatywy władz miasta jest jednym z najważniejszych miejsc kulturalnych w Le Cannet, dla którego postać malarza ma szczególnie istotne znaczenie. Krajobrazy miasteczka oddziaływały na niego tak silnie, jak Aix-en-Provence z górą Sainte-Victoire na Paula Cézanne'a, Giverny na Claude'a Moneta czy Nicea na Henri'ego Matisse'a. Główna ulotka o przebiegu szlaku została opracowana przez tę instytucję i jest przez nią

dystrybuowana przy wsparciu instytucji miejskich, w tym Biura Turystycznego. Na potrzeby trasy w 2014 roku powstała darmowa aplikacja GuidiGO *Sur le pas de Bonnard* z audio-przewodnikiem, a pokonanie kolejnych punktów na mapie rozszerzonego w stosunku do pierwotnej trasy na tym obszarze szlaku zajmuje około godziny. Co znamienne, spacer „Śladami Bonnarda” rozpoczyna się od wizyty w muzeum, a nie w nim kończy, co stanowi odwrócenie założenia twórców Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy. Szlak, którego eksploracja miała w zamyśle „przyciągać” odbiorców do instytucji kultury, jest w Le Cannet przez nią promowany i popularyzowany, stanowiąc punkt wyjścia dla zainteresowanych tematyką malarstwa (GuidiGO www 2014):

Ten spacer jest sposobem na wejście w świat malarza, w jego eksplorację pejzaży i światła Midi. Bonnard zbadał wszystkie artystyczne możliwości, jakie daje jego dom Le Bosquet, a także widoki krajobrazów Cannet, panoramy gór Esterel i morza. Ten spacer jest więc ważną częścią projektu muzeum. Uzupełnia prezentację twórczości Bonnarda w muzeum, zapraszając zwiedzającego do dalszego odkrywania artysty przez jego otoczenie (OT Le Cannet 2022, s. 13).

Ilustracja 13. Fragment broszury poświęconej szlakowi „Śladami Bonnarda. Promenada kulturalna” w Le Cannet.

Narracje budowane wokół szlaku skupiają się na znaczeniu miasteczka, którego krajobrazy posiadają „siłę sprawczą” do zmieniania ludzkiej tożsamości, czego najlepszym dowodem była przemiana mentalna, kulturowa i artystyczna malarza, odmienna perspektywa widzenia i odbierania otaczającego świata, dostrzegalna gołym okiem w jego dziełach.

Przekształcenie koncepcji szlaku w projekcie muzealnym i włączenie jego promocji do strategii muzeum ożywiło trasę, czego dowodem byli napotkani na szlaku krajowi i zagraniczni turyści, ale wprowadziło także bardzo konkretną i narzuconą interpretację w postrzeganiu dziedzictwa artysty.

Badania uzupełniające w kontekście funkcjonowania szlaku jako projektu departamentalnego przeprowadziłam także w Nicei, Saint-Paul-de-Vence, Cannes, Menton, ale nie prezentuję ich całościowo. W Saint-Paul-de-Vence uznawanym za miasto artystów, gdzie podążając uliczkami starego miasta można odnieść wrażenie, że spaceruje się po „plenerowej galerii sztuki”, a jedną z czołowych postaci (jeśli nie najważniejszą) tego miasteczka jest Marc Chagall, istnieją trzy reprodukcje jego dzieł. Do kopii obrazów artysty dotarłam dzięki pracownicy biura informacji turystycznej, która słownie wskazała mi drogę dotarcia do celu i zaznaczyła odręcznie na planie miasta wszystkie trzy punkty (Badania własne LWM 2019). Dopiero w trakcie szczegółowej analizy przekazanych mi materiałów odkryłam, że reprodukcje zostały oznakowane na zbiorczej mapie miejsc z nim związanych pod nazwą „Śladami Marca Chagalla” (fr. *Sur les pas de Marc Chagall*), dostępnej w miejskim Biurze Turystycznym, co wskazuje na próbę konstruowania trasy miejskiej.

Ilustracje 14, 15. Reprodukcyjne na trasie „Śladami Marca Chagalla” w Saint-Paul de Vence:

„Para nad Saint-Paul” (fr. „*Couple au-dessus de Saint-Paul*”), 1968 (po lewo).

„Stół przed miasteczkiem” (fr. „*La Table devant le village*”), 1968 (po prawo).

Dans le cadre de l'itinéraire des Peintres de la Côte d'Azur, **trois reproductions sur lutrins** des œuvres de Marc Chagall jalonnent le rond point des Trious et le chemin Saint-Claire, où l'artiste aimait se promener.

Vous pouvez également admirer une **mosaïque sur le fronton de l'école maternelle** : «**Le Fleuve vert**», créée en 1986 après la mort de l'artiste à partir d'une lithographie originale de Marc Chagall. Vava autorisa la commune à en faire

la reproduction en mosaïque. Chagall, qui aimait tant les enfants, y représente l'un d'entre eux au sourire radieux, symbole de joie.

L'artiste décède le 28 mars 1985 et repose au **cimetière communal** de Saint-Paul de Vence, face à la mer.

A Nice... Créé du vivant de l'artiste et inauguré en 1973, le Musée National Marc Chagall présente **les 17 toiles du Message Biblique** données par l'artiste à l'Etat Français. La collection comprend également une mosaïque et des vitraux sur le thème de la création du monde. Le musée possède aujourd'hui l'un des plus grands ensembles d'œuvres de Marc Chagall d'inspiration religieuse et spirituelle.

«Sur les pas de Marc Chagall»

Visite guidée proposée par l'Office de Tourisme

Découvrez avec un guide de l'Office de Tourisme, les années méditerranéennes et saint-pauloises de Marc Chagall, à travers l'évocation de sa vie, son travail artistique, sa sépulture au cimetière du village.

Durée de la visite : 1h30 - Visite en français et anglais

Sur réservation - Tél. 04 93 32 86 95 – Mail. serviceguide@saint-pauldevence.com

Découvrez les œuvres de Chagall à Saint-Paul de Vence

Ilustracja 16. Fragment broszury poświęconej miejskiej trasie „Śladami Marca Chagalla” w Saint-Paul de Vence.

Uzupełniając do badań prowadzonych w Saint-Paul-de-Vence odbyłam wizytę w Muzeum Narodowym Przesłania Biblijnego Marca Chagalla w Nicei, jednak ostatecznie ani szlak ani instytucja muzealna nie zostały wzięte pod uwagę na dalszym etapie badań.

W Nicei cały szlak obejmował siedemnaście reprodukcji ulokowanych częściowo wzdłuż wybrzeża na Promenadzie Anglików (fr. *La Promenade des Anglais*) oraz w innych części miasta, ale nie są one wykorzystywane strategicznie do promocji dziedzictwa kulturowego obecnego w Nicei, jak Muzeum Matisse'a. Zdecydowanie gorzej wygląda sytuacja trasy w Cannes, gdzie część pulpitu najprawdopodobniej została zlikwidowana, niektóre pozostały, ale nikt z pracowników informacji turystycznej nie zechciał udzielić informacji na zadane w tym kontekście pytania, a ani mieszkańcy, ani turyści nie mieli wiedzy o istnieniu szlaku.

1.2. Wybrane trasy miejskie powstałe z departamentalnego Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy

Z uwagi na rozproszenie szlaku departamentalnego i jego „podzielenie” na trasy o charakterze miejskim do badania wybrałam trzy takie ścieżki, z czego dwie pierwsze w Antibes oraz w Cagnes-sur-Mer to trasy mieszane, prezentujące obrazy co najmniej kilku twórców, przedstawicieli różnych nurtów w sztuce, w przypadku tego drugiego z naciskiem na biografię i sztukę Auguste’a Renoira, zaś kolejna w Le Cannet to trasa jednego malarza, Pierre’a Bonnard. Prócz szlaku z reprodukcjami w terenie uwzględniłam jako komponenty trasy muzea:

- Muzeum Picassa w Antibes,
- Muzeum Peynet i Rysunku Humorystycznego w Antibes,
- Muzeum Renoira w Cagnes-sur-Mer,
- Muzeum Bonnard w Le Cannet.

Spośród nich szczególną wagę przywiązałam do Muzeum Renoira i Muzeum Bonnard, które jak wynika z moich badań, stanowią obecnie (2019) obowiązkowe miejsca na mapie szlaków w Cagnes-sur-Mer i w Le Cannet.

1.2.1. Lazurowe Wybrzeże Malarzy w Antibes z Juan-les-Pins

Rozrastające się Antibes pod koniec XIX wieku dało początek Juan-les-Pins. Choć stanowią one formalnie dwa odrębne miasteczka, tworzą jedną strukturę miejską. Zlokalizowane w połowie drogi między Niceą, a Cannes zapewniają jednocześnie widoki na morze i góry. Zza portu Vauban wyłania się bryła Fort Carré z XVI wieku, gdzie w 1794 roku przez dziesięć dni więziono Napoleona Bonaparte. Poza piaszczystymi plażami i kilkoma portami jachtowymi, w tym Przystanią Miliarderów (fr. *Quai des Milliardaires*), centrum stanowi Stare Miasto z jego ciasną zabudową i wąskimi uliczkami oraz jednym z najbardziej znanych w regionie rynków prowansalskich *Cours Masséna*, gdzie każdego dnia można zakupić świeże, lokalne produkty. W tym miejscu rozpoczyna się szlak pieszy poprowadzony linearnie ustaloną trasą, przebiegający wzdłuż wybrzeża, prezentujący między innymi symbole Antibes otoczonego od strony morza murami obronnymi: położony na skałach Bastion Saint-André z mieszczący Muzeum Historii i Archeologii oraz założony na starożytnym akropolu greckiego miasta Antipolis majestatyczny Zamek Grimaldi, zamieszany do 1608 roku przez rodzinę Grimaldi, w którym mieści się wspomniane Muzeum Picassa.

Ilustracja 17. Mapa szlaku Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy w Antibes Juan-les-Pins.

Szlak obejmuje dziesięć tablic w dziewięciu lokalizacjach, ciągnąc się wzdłuż Półwyspu *Cap d'Antibes*:

1. Emile Charles Dameron – „Targ Cours Masséna w Antibes” (fr. „*Le marché du Cours Masséna à Antibes*”), koniec XIX wieku, skrzyżowanie *Cours Masséna* z *Rue Sade*;
2. Pablo Picasso – „Nocny połów w Antibes” (fr. „*Pêche de nuit à Antibes*”), 1939, Bastion Saint André, Muzeum Historii i Archeologii;
3. Henri-Edmond Cross (Delacroix) – „Antibes” (fr. „*Antibes*”), 1908, *Square Albert Ier*;
4. Eugène Boudin – „Port w Antibes” (fr. „*Le port d'Antibes*”), 1893, *Pointe de Ilette* (południowo-zachodni kraniec półwyspu Cap d'Antibes);
5. Raymond Peynet – „Zakochani na murach obronnych” (fr. „*Les amoureux aux remparts*”), 1985, *Pointe de Ilette*;
6. Jean-Louis Ernest Meissonier – „Antibes, przejażdżka konna, artysta i jego syn” (fr. „*Antibes, la promenade à cheval, l'artiste et son fils*”), 1868, *Promenade Pierre Merli – Ponteil/Salis*;

7. Claude Monet – „Antibes, popołudniowy efekt” (fr. „*Antibes effet d’après midi*”), 1888, *Promenade Pierre Merli – Ponteil/Salis*;
8. Henri Harpignies – „Antibes” (fr. „*Antibes*”), 1888, *Boulevard du Cap* (na szczycie schodów),
9. Claude Monet – „Antibes, widok z Salis” (fr. „*Antibes, vue de la Salis*”), 1888; „Antibes, poranek” (fr. „*Antibes, le matin*”), 1888, *Boulevard de Bacon*, Półwysep *Cap d’Antibes*¹² (Badania własne LWM 2019).

Mimo to, szlak pod względem technicznym w okresie prowadzonych badań był w pewnym stopniu zaniedbany, niektóre tablice spękały od słońca i odpadała z nich farba. Konieczna jest ich konserwacja i przycięcie w niektórych miejscach roślinności (w dziewiątej lokalizacji dwa pulpity były zarośnięte krzakami, mało widoczne i niezbyt zachęcające do zapoznania). Pracownicy biura informacji turystycznej podkreślali, że trasa bardzo dobrze funkcjonowała w okresie swojej świetności. Zapewniali, że cieszyła się sporym zainteresowaniem i szczególnie przez pierwsze dwa lata widoczny był wzrost odwiedzających muzea w Antibes, co nazywali „efektem nowości” (Ibidem). Z czasem natomiast szlak przestał przyciągać turystów, a stał się tylko „dodatkiem” do nadmorskiego krajobrazu. Co ich zdaniem znaczące, trasa przyciągała uwagę starszego pokolenia i osób w średnim wieku. Sztuka Lazurowego Wybrzeża rozumiana całościowo nie była jednak wystarczająco „nośna” i „intrygująca” dla młodszego odbiorcy. Stosunkowo największe zainteresowanie turystów budzi Muzeum Picassa, natomiast poza nim wizytówką miasta jest oceanarium Marineland. Potwierdzili, że tablice na szlaku nie były długi czas odnawiane i nie jest to planowane w bliskiej przyszłości, a zainteresowanie trasą jest niewielkie, więc ewentualne działania z nim związane pozostają w zawieszeniu. Pytani o stosunek mieszkańców do tej trasy, uznali, że jest on ambiwalentny, ale nie były na ten temat pozyskiwane dane, a szlak miał tylko i wyłącznie charakter turystyczny (Ibidem).

Pracownicy Muzeum Picassa nie byli chętni do komentowania sytuacji szlaku, choć podkreślali, że powinien stać się on przedmiotem większej uwagi, gdyż niszczeje, a mógłby być ozdobą bulwarów Antibes i przyciągać turystów, o ile na większą skalę zaproponowane zostałyby aktywności z nim związane np. performanse, pokazy plenerowe, spotkania z artystami, zorganizowane wycieczki uwzględniające szlak i muzea Picassa oraz Peynet. Jak konstatowali, nie było takich prób, dlatego zainteresowanie trasą zanika, tym bardziej, że nie jest ona dobrze utrzymana i zachęcająca pod względem estetycznym (Ibidem).

---

¹² Poza autorem, nazwą dzieła, czasem powstania w opisie zawarłam dokładną lokalizację reprodukcji na szlaku Lazurowe Wybrzeże Malarzy.

Pracownica Muzeum Peynet i Rysunku Humorystycznego podkreślała, że przez pewien okres można było zauważyć zainteresowanie lokalnych władz rozwijaniem narracji o Antibes jako mieście sztuki czy malarstwa i rysunku, jednak – jej zdaniem – na ostatecznym odejściu od niej zaważyć mogło to, że jej wybór nie sprzyjał odróżnieniu się od innych miasteczek Lazurowego Wybrzeża. O ile z perspektywy polityki regionu było to celowe i miało istotne znaczenie, bo w założeniu zachęcać miało turystów do odwiedzania wielu miejscowości Riwiery, podróżowania po całym wybrzeżu, czemu sprzyjała koncepcja projektu CRT Côte d'Azur, zajmującego się implementowaniem tej polityki na poziomie kreowania produktu turystycznego, o tyle z perspektywy miasta idea ta stała się zdecydowanie mniej atrakcyjna, gdyż nie stanowiłaby o jego wyjątkowości. Pracownica podkreślała, że łatwiej byłoby komunikacyjnie ograniczyć się do mniejszej liczby twórców (np. Peyneta i Picassa), czego przykładem jest Le Cannet z trasą Bonnard, niż prezentować na szlaku wielu twórców reprezentujących różne style artystyczne (Ibidem).

W przyjętej formie Antibes jest raczej inspirującym miasteczkiem o zróżnicowanym, oryginalnym krajobrazie:

Zdominowane przez zamek Grimaldi, w którym obecnie mieści się Muzeum Picassa, miasto Antibes bogate w 3000-letnią historię z dumą góruje nad Morzem Śródziemnym. Od imponujących murów obronnych po nadmorski kurort Juan-les-Pins, rozciąga się pełen kontrastów półwysep, otoczony piaszczystymi plażami, przyjaznymi portami, skalistymi zatoczkami otoczonymi ostrymi klifami. Dwadzieścia pięć kilometrów wybrzeża, na którym impresjoniści i pointyliści ustawili swoje sztalugi, aby w tym naturalnym raju uchwycić cud światła, na niebieskawych falach pieszczących lub uderzających o wały (CRT Côte d'Azur 2008, s. 10).

Łączą się tutaj dwa wątki, podejmowane szerzej w materiałach promocyjnych zrealizowanych jeszcze na poziomie projektu prowadzonego przez region, dostępnych nadal w internecie (2019 i 2020 rok). Z jednej strony w tych interpretacjach nacisk położony został na walory estetyczne krajobrazu naturalnego, mowa jest o skąpanej w słońcu różnorodnej roślinności, wysokich palmach, zieleni drzew i krzewów kontrastujących z suchą, spaloną ziemią, widocznymi w oddali szczytami Alp oraz rozciągającym się dookoła błękitem nieba i morza, którego fale łagodnie muskają brzegi piaszczystych plaż lub dynamicznie rozbryzgują na skałach. Z drugiej strony znaczące jest także wskazanie na kulturową, ale i estetyczną rolę specyficznych zabudowań architektonicznych, znaczenia ich historii, a nawet starożytności, pamięci o dziejach miasteczka, a przy tym tętniących życiem uliczek Starego Miasta z ich układem topograficznym (Badania własne LWM 2019). Na potwierdzenie chcę przytoczyć pojawiające się w opisie szlaku cytaty z wypowiedzi artystów, które nadają kontekst interpretacjom. Claude'a Moneta inspirowały feerie barw i światło: „To, co przyniosę stąd, będzie samą miękkością, bielą, różem, błękitem, wszystko otulone tym magicznym

powietrzem” (CRT Côte d'Azur 2010b, s. 10), który przebywał hotelu stanowiącym zacisze artystów *Château de la Pinède* w Juan-les-Pins od stycznia do maja 1888 roku z polecenia Guy de Maupassanta. W Antibes wykonał trzydzieści sześć obrazów, ukazujących nadmorski pejzaż. Większość prac sam autor zaliczał do najlepszych, jakie stworzył, jednak większość oryginałów przebywa w Stanach Zjednoczonych (Ibidem). Jak pisał, „Tu powinniśmy malować złotem i drogocennymi kamieniami” (CRT Côte d'Azur 2008, s. 10), co wskazuje na jego zachwyt nierzeczywistą wręcz intensywnością światła. Z kolei przytaczana wypowiedź Picassa mówi o dominującym aspekcie historycznym: „Kiedy przyjeżdżam do Antibes, ta starożytność zabiera mnie z powrotem...” (CRT Côte d'Azur 2010b, s. 10). Zamek Grimaldi okazał się być dla artysty miejscem inspiracji mitologicznych, przywodząc na myśl minotaury, centaury, grę na aulosie itd. Tłumaczy to tematy jego dzieł, takich jak „Satyr, Faun i Centaur z trójzębem” (fr. „*Satyre, Faune et Centaure au Trident*”), „Apartament z Antipolis” (fr. „*La Suite Antipolis*”), „Głowy Faunów” (fr. „*Les Têtes de faunes*”), czy „Biały Faun grający na aulosie” (fr. „*Faune blanc jouant de la diaule*”). Nie oznacza to jednak, że Picasso nie inspirował się widokami w Antibes, o czym świadczy znajdujący się na szlaku kubistyczny obraz z 1939 roku „Nocny połów w Antibes” (fr. „*Pêche de nuit à Antibes*”).

Ilustracje 18, 19. Pablo Picasso – „Nocny połów w Antibes”, reprodukcja obrazu na Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy w Antibes Juan-les-Pins.

Możliwość ustawienia sztalugi w spokojnych zakolach i zakątkach nadmorskich bulwarów sprawiała, że miesiące spędzane przez malarzy na wybrzeżu Antibes pozostawały czasem wzmożonej twórczości, prezentującej zespoloną w jedno naturę-kulturę Antibes. Widok miasta od strony morza otoczonego murami obronnymi z charakterystycznymi wieżami twierdzy Grimaldi na tle alpejskich szczytów z różnych perspektyw i w odmiennych stylach uwiecznili między innymi Henri-Edmond Cross (Delacroix), Eugène Boudin, Raymond Peynet i Ernest Meissonier, a ich obrazy wpisują się w narrację o dziedzictwie szlaku.

Strony w katalogu dotyczące tej miejscowości określone zostały tytułem „*Impressions d'Antibes*” (CRT Côte d'Azur 2008, s. 10), które tłumaczyć można jako „Impresje z Antibes”, ale i „Wrażenia z Antibes”, co nawiązuje do impresjonistycznych obrazów namalowanych w tej miejscowości oraz obecności w nim i działalności impresjonistów, i jednocześnie odnosi się do odczuć, wrażeń, przeżyć, a więc niezwyklej doświadczeń możliwych do pozyskania dzięki eksploracji miasta i zrealizowanego w jego przestrzeniach szlaku. Warto podkreślić, że Antibes razem z Cannes i Villefranche-sur-Mer są w katalogu szlaku opatrzone wspólnym hasłem „Spacer na skraju lazuru” (fr. „*Balade au bord de l'azur*”), w domyśle Lazurowego Wybrzeża, co zwraca uwagę na geograficzne położenie tych miejscowości *stricte* w linii brzegowej (Ibidem, s. 8). Wyeksponowanie tego aspektu jest bardzo istotne z perspektywy budowania narracji dla turysty, poszukującego miejsca spędzania czasu tuż nad morzem. Antibes zaprezentowane zostało jako pierwsze z tych trzech miast, ale także ze wszystkich lokalizacji, w których odnaleźć można tablice z reprodukcjami, co pokazuje jego istotną rolę dla całego szlaku, w tym także tę organizacyjną.

W broszurze opracowanej na indywidualne potrzeby Antibes z Juan-les-Pins pojawia się niespójność komunikacyjna, gdyż wprowadzenie rozpoczyna prezentację przestrzeni miejskiej jako tej, w której bywało wiele sławnych osobistości, jak Napoleon, George Sand, Gustave Flaubert, Jules Verne. Dopiero w dalszej części wymienia się malarzy, których inspirowały tutejsze kolory. Nie pojawia się żadne odniesienie do szlaku, jego idei, koncepcji powstania etc. Narracja tworzona jest jakby w oderwaniu od właściwego projektu i nie wykorzystuje obecnych w materiałach szlaku zabiegów językowych, opisów piękna tamtejszego wybrzeża, brak kontekstów odnoszących czytelnika do roli krajobrazu czy historii i kulturowego znaczenia tego miejsca.

1.2.2. Szlak Lazurowego Wybrzeża Malarzy w Cagnes-sur-Mer

Cagnes-sur-Mer leży jedenaście kilometrów na wschód od Antibes, tuż przed miasteczkiem Saint-Laurent-du-Var i Niceą. Miejscowość składa się zasadniczo z dwóch części (nie licząc dawnej wioski rybackiej, obecnie jednej z dzielnic): Starego Miasta zwanego Haut-de-Cagnes, wybudowanego wzorem innych średniowiecznych miast na Lazurowym Wybrzeżu na wzgórzu w głębi lądu, i nowej, znajdującej się nad morzem. Haut-de-Cagnes widoczne jest bardzo dobrze z dolnej części miasta i nazywane jest jego sercem. Urokliwe miasteczko, będące niegdyś rzymskim osiedlem obronnym, tzw. oppidum, budowane było wokół twierdzy powstałej około 1300 roku, Zamku Grimaldi (fr. *Château Grimaldi*).

Twierdza o typowo obronnym charakterze została wzniesiona przez Rainiera Grimaldi, lorda Cagnes, w okolicy z widokiem na góry i morze. Jej pierwotnym zadaniem była ochrona okolicznych mieszkańców. Około trzystu lat później baron Jean-Henri Grimaldi nakazał jej przekształcenie, w wyniku czego w 1620 roku zyskała bardziej pałacowy charakter (Mairie de Cagnes-sur-Mer [www 2020a](#)). W 1937 roku miasto odkupiło obiekt i w 1946 przekształciło w Muzeum Zamku Grimaldi (fr. *Château-Musée Grimaldi*). Albert II, Książę Monako i potomek dawnych właścicieli, regularnie honoruje Cagnes-sur-Mer swoją obecnością na najważniejszych wydarzeniach organizowanych w dawnej twierdzy (Badania własne LWM 2019). Warto podkreślić, że obiekt od 1948 roku znajduje się na krajowej liście Monumentów Historycznych (Ibidem). Obecnie ekspozycje obejmują etnograficzne Muzeum Drzewa Oliwnego, Muzeum Nowoczesnej Sztuki Śródziemnomorskiej z kolekcją portretów Suzy Solidor i różnymi wystawami czasowymi, a wszystko to w ciekawych architektonicznie barokowych wnętrzach. Całości wizyty w tym miejscu dopełnia wejście na wieżę, z której rozciąga się panorama średniowiecznego miasta, Zatoki Aniołów (fr. *Baie des Anges*) ciągnącej się od Antibes do Nicei i masywu Mercantour na granicy z Włochami. W kompleksie zamkowym znajduje się także Kościół Świętych Piotra i Pawła (fr. *Église Saint-Pierre et Saint-Paul*) z obrazem św. Piotra otrzymującego klucze do rajów w ołtarzu głównym i charakterystyczną dla panoramy Cagnes wieżą zegarową. Do świątyni wchodzi się dość zaskakująco przez górną galerię. W gotyckiej nawie znajdują się groby rodziny Grimaldi.

Oprócz zamku niezwykle ważnym miejscem na terenie Haut-de-Cagnes jest Kaplica Matki Bożej Opiekunki (fr. *Notre-Dame de Protection*), powstała w formie oratorium w XIV wieku. Podczas wojny trzydziestoletniej w 1641 roku podpisano traktat, w wyniku którego Księstwo Monako przeszło z protektoratu hiszpańskiego do francuskiego. W 1645 roku Jean-Henri Grimaldi przekształcił oratorium w kaplicę upamiętniającą wyzwolenie spod hiszpańskiego protektoratu i przejście pod ochronę króla Francji, a w kolejnych latach dobudował nawę, boczną kaplicę i dzwonnice. Rodzina Grimaldi została wypędzona z Haut-de-Cagnes w czasie Wielkiej Rewolucji Francuskiej i schroniła się w Nicei. W 1936 roku odkryte zostały malowidła ściennie absydy z końca XVI wieku. Trzy lata później kaplica została zaklasyfikowana jako Monument Historyczny, podobnie jak wyposażenie jej wnętrza (Mairie de Cagnes-sur-Mer [www 2021](#)). Obiekt ma dużą wartość historyczną i kulturową, ale także symboliczną dla społeczności lokalnej, będąc świadkiem upływu wieków i rozwoju Cagnes, a także kolejnym miejscem znaczącym dla rodu Grimaldi. Co istotne, ma ona także szczególną wartość dla mieszkańców, stanowiąc symbol przemian i zaangażowania cenionej tutaj wyjątkowo silnie książęcej rodziny, traktowanej jako dobroczyńców miasta. Zacieniony

drzewami i cyprysami plac przed kaplicą jest ulubionym miejscem spotkań sąsiedzkich oraz dobrym punktem widokowym na okolicę (Badania własne LWM 2019). Historyczne mury tej dzielnicy zamieszkuje blisko siedmiuset mieszkańców (dane na 2019/2020: Ibidem).

Te dwa emblematyczne miejsca, kształtujące przestrzeń Starego Miasta, otacza charakterystyczna zabudowa utworzona ze ściśle powiązanych ze sobą ukwieconych kolorowych kamieniczek z wąskimi, często stromymi, ale bardzo dobrze zachowanymi uliczkami i przesmykami wyłożonymi kamieniem, na których w ramach tutejszej trasy pieszej, należącej do Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy ustawionych zostało dwanaście tablic z reprodukcjami dzieł:

1. Félix Vallotton – „Kwitnące mimozy w Cagnes” (fr. „*Mimosas en fleurs à Cagnes*”), 1921, *Montée de la Bourgade*;
2. William H. Johnson – „Cagnes-sur-Mer” (fr. „*Cagnes-sur-Mer*”), 1926-29, *Montée de la Bourgade*;
3. Emile Wery – „Montée de la Bourgade” (fr. „*La Montée de la Bourgade*”), około 1925, *Montée de la Bourgade*;
4. Félix Vallotton – „Stara ulica Cagnes, zachodzące słońce” (fr. „*Vieille rue de Cagnes, soleil couchant*”), 1920, *Rue de la Courtine Saint-Sébastien*;
5. Monique Giresse – „Plac Haut-de-Cagnes zimą” (fr. „*Place du Haut-de-Cagnes en hiver*”), 1979, *Place du Château*;
6. André Derain – „Pejzaże Cagnes” (fr. „*Paysages de Cagnes*”), 1910, *Porte Saint-Paul*;
7. Chaïm Soutine – „Droga na wzgórzu” (fr. „*La Route de la Colline*”), 1922, *Rue Hippolyte Guis*;
8. Ferdinand Deconchy – „Kaplica Matki Bożej Opiekuńczej” (fr. „*Chapelle Notre-Dame de la Protection*”), około 1900, *Rue Hippolyte Guis*;
9. Chaïm Soutine – „Pejzaże Cagnes” (fr. „*Paysages de Cagnes*”), 1923, *Place Notre-Dame de Protection*;
10. Chaïm Soutine – „Wzgórze Cagnes” (fr. „*La Montée de Cagnes*”), 1923, na parkingu *Planastel*;
11. Chaïm Soutine – „Pejzaże Cagnes” (fr. „*Paysages de Cagnes*”), 1924, *Montée des Caucours*;
12. Henri-Edmond Cross (Delacroix) – „Cyprysy w Cagnes” (fr. „*Les Cyprès à Cagnes*”), 1908, *Parking Sainte-Anne* (Badania własne LWM 2019).

Ilustracje 20, 21. Mapa Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy w Haut-de-Cagnes.

Jako pierwszego widoki miasteczka zachwyciły Ferdinanda Deconchy’ego, którego obraz kaplicy znajduje się na szlaku. Artysta po studiach architektonicznych zwrócił się ku malarstwu, a zafascynowany twórczością Claude’a Moneta w 1884 osiadł na Lazurowym Wybrzeżu i na początku XX wieku przyciągnął do Cagnes Auguste’a Renoira. Impresjonista osiedlił się nowoczesnej śródziemnomorskiej willi z okazałym ogrodem w *Domaine des Collettes*, w 1907 roku i spędził tam dwanaście ostatnich lat swojego życia.

Ilustracje 22, 23. Szlak w Haut-de-Cagnes.

Chaïm Soutine – „Droga na wzgórz”, *Rue Hippolyte Guis* (po lewo);
Monique Giresse – „Plac Haut-de-Cagnes zimą”, *Place du Château* (po prawo).

W ogrodzie Muzeum Renoira znajdującym się przy ulicy *Chemin des Collettes* w jego dawnym domu, który oddalony jest od Haut-de-Cagnes o około półtora kilometra, umiejscowione zostały dwie kolejne tablice szlaku w Cagnes. Są to dwa obrazy Renoira, na których artysta uwiecznił fascynujące go drzewa oliwkowe i piękno otaczającego krajobrazu, pobudzających artystę do wzmożonej twórczości, mimo zaawansowanych problemów zdrowotnych i postępującego reumatyzmu:

13. „Krajobraz Collettes” (fr. „*Paysage des Collettes*”), 1914, ogród;
14. „Farma w Collettes” (fr. „*La ferme des Collettes*”), 1915, ogród (Ibidem).

Ilustracje 24, 25. Szlak w Muzeum Renoira, obiekty nr 13 i 14.

Kolejnym twórcą związanym z Cagnes-sur-Mer był Amedeo Modigliani, który mieszkał w Haut-de-Cagnes w 1918 roku, a jedyne pejzaże, które malował, powstały właśnie na tamtejszym wzgórzu (France Info [www](http://www.franceinfo.fr) 2018), choć – co ciekawe – jego prace nie zostały uwzględnione na trasie. Wpływ starej dzielnicy na kreację artystyczną stał się widoczny w twórczości jego przyjaciela, Chaïma Soutine’a, który poprzez Modiglianiego poznał polskiego kolekcjonera żydowskiego pochodzenia, Leopolda Zborowskiego, dzięki któremu w 1918 roku wyjechał na południe Francji. W 1923 roku zamieszkał w Haut-de-Cagnes, gdzie niezwykle silnie oddziaływał na niego krajobraz, zieleń roślinności i architektura zabudowań. Ciemnej, ponurej atmosferze jego portretów i martwych natur przeciwstawiło się nowe poczucie koloru i przestrzeni. W obrazach z Cagnes Soutine unikał wielu napięć i ograniczeń, które charakteryzowały jego poprzednią twórczość, dając poczucie głębi, ruchu, a nawet zwiewności. Soutine słynął z tego, że spontanicznie doceniał otaczające go widoki, a zmiany oświetlenia natychmiast próbował uchwycić na płótnach, które charakteryzuje szczególnie dla jego twórczości jasność palety barw. Panorama miasta emanującego życiem, dynamizmem, z czerwonymi dachami domów stała się jego znakiem rozpoznawczym (McMullan [www](http://www.mcmullan.com) 2018). Z tego względu urodzony na Białorusi malarz namalował tam najbardziej gwałtowne, ekspresyjne obrazy w swojej karierze, dzięki czemu wypracował właściwą sobie technikę malowania, jednocześnie zgłębiając własną tożsamość. Jego dzieła są najliczniej reprezentowane na Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy, bowiem z dwunastu reprodukcji w Haut-de-Cagnes aż cztery prezentują jego spojrzenie na tę miejscowość. Pozostałe dzieła na

szlaku to obrazy, których autorami są Henri-Edmond Cross (Delacroix), Félix Vallotton, William H. Johnson, Emile Wery, André Derain i Monique Giresse.

Dokonując analizy treści zebranych materiałów, ale także na podstawie rozmów z przedstawicielami Biura Turystycznego Cagnes-sur-Mer, należy wskazać, że w zakresie Haute-de-Cagnes nacisk w komunikacji położony został na autentyczność miasteczka jako przestrzeni prawdziwie pobudzającej do twórczości, która nie została sztucznie wykreowana (choćby na potrzeby przyciągnięcia turystów), ale która jest swego rodzaju „żywym dowodem” na istnienie „obiektywnego piękna”. W tekstach nie pojawiają się wprost tego rodzaju sformułowania, jednak taki jest ich wydźwięk i przedstawione konteksty. Chęć uchwycenia piękna pejzażu przyciągała artystów i nadal – zdaniem pracowników biura – sprowadza do miasta kolejnych twórców. Piękno krajobrazu estetycznego nie wpisywanego w określone kanony artystyczne, ale korespondujące z „autentyczną” wartością kulturową i historyczną tych miejsc, a w konsekwencji oryginalnym krajobrazem kulturowym, tworzy tożsamość przestrzeni. „Wielowiekowa patyna, kamienie przesiąknięte historią, zacienione, wąskie i ukwiecone uliczki, niezwykle widoki na Morze Śródziemne i Mercantour, wszystko to przyczynia się do zatrzymania gościa poszukującego autentyczności” (CRT Côte d'Azur 2010b, s. 13).

W odniesieniu do narracji budowanej w odniesieniu do całego miasta Cagnes-sur-Mer nacisk położony został na twórczość i biografię Auguste’a Renoira, co jest efektem intensywnej promocji Muzeum Renoira i jego aktywnego udziału w projektach miejskich, regionalnych, ale i międzynarodowych, w tym dołączenia do Szlaków Impresjonizmu jako Szlaku Kulturowego Rady Europy. Z całą pewnością intensyfikacja prowadzonej przez instytucję komunikacji mogła być związana z przypadającymi na okres prowadzenia badań obchodami Roku Renoira (Eau et Lumière 2019), jednak zaangażowanie instytucji, jak i nacisk na postać Renoira widoczny jest w materiałach szlaku, zarówno w warstwie tekstowej, jak i graficznej, tworzonych przez CRT Côte d'Azur, jak i tych realizowanych na potrzeby turystyki kulturowej prowadzonej przez miasto. W katalogu szlaku Cagnes-sur-Mer opatrzone zostało hasłem „Osiedle Renoira, miejsce inspiracji” (fr. „*Le domaine Renoir, un lieu inspiré*”), a opis poświęcono w dużej mierze pięknu krajobrazu kulturowego, gdzie obrazy mistrza, podziwiać można w otoczeniu wspaniałego krajobrazu naturalnego, zieleni ogrodu i dominującego tam ulubionego gaju oliwnego artysty:

Impresjonistyczny mistrz poddał się urokowi wspaniałego gaju oliwnego posadzonego w posiadłości. To właśnie dla uratowania tych wielowiekowych drzew oliwnych przed wycięciem postanowił nabyć posiadłość. Spędził tam ostatnie jedenaście lat swojego życia. Atmosferę jego obrazów znajdziesz w tej oazie spokoju, w której obecnie mieści się Muzeum Renoira. Aura mistrza wciąż przenika to miejsce. Jego dom i pracownia zachowały naturalną prostotę i poezję, do której

dążył. Wystawiono tam jedenaście oryginalnych obrazów. Jego obecność poczujesz także w wiecznie kwitnącym ogrodzie. Dziś służy jako oprawa dla wielu wydarzeń kulturalnych, takich jak liryczne koncerty „*Voix du Domaine Renoir*”, które na nowo oczarują tę ponadczasową sielankową przestrzeń. W końcu wyobrazisz sobie artystę siedzącego przed sztalugą, twarzą do gaju oliwnego. Wymarzona sceneria ze średniowieczną wioską Haut-de-Cagnes w tle... (CRT Côte d'Azur 2008, s. 21).

Odniesienie do piękna krajobrazu naturalnego, w który wpisany jest na trwałe dziedzictwo kulturowe związane z fizyczną i mistyczną obecnością Renoira w tym miejscu, odczytać można z hasła „Wymarzona sceneria, potęga natury” (fr. „*Décors de rêve, grandeur nature*” [w:] Ibidem, s. 16), otwierającym drugą część katalogu, po miastach wybrzeża, tj. Antibes, Cannes i Villefranche. Z ulotek miejskich „zerka” na czytelnika dawny przedstawiciel miejskiej społeczności, Renoir, który za sprawą Cagnes i jego mieszkańców, do ostatniego dnia życia pozostawał aktywny i pełny wizji twórczego rozwoju:

W 1908 roku Pierre-Auguste Renoir, jeden z założycieli impresjonizmu, przeniósł się do Les Collettes w Cagnes-sur-Mer ze swoją żoną Aline i trzema synami, Pierrem, Jeanem i Claudem (...) Handlarze dziełami sztuki Vollard, Durand-Ruel, mecenas i kolekcjoner sztuki Gangnat, malarz Albert André byli wielbicielami Collettes. Rodin, Bonnard, Matisse i Modigliani również przybywali z wizytą. Młodzi *Cagnoises* [mieszkańcy Cagnes, od słowa *Cagnois*] zatrudnieni jako służący często służyli mu jako modele: Renoir malował ich z pełnymi, zmysłowymi ciałami i twarzami pełnymi światła. To właśnie w Cagnes-sur-Mer Renoir po raz pierwszy z Richardem Guino zbliżył się do rzeźby, a następnie z Louistem Morelem. (...) Niepełnosprawny z powodu reumatyzmu stawów, Renoir malował jednak z wytrwałością i namietnością aż do ostatniego dnia, 3 grudnia 1919 roku. Miał 78 lat. Pozostawił pejzaże z Cagnes-sur-Mer, portrety, akty, rzeźby, martwe natury. Muzeum Renoira ze swoimi zbiorami, 11 oryginalnymi płótnami, rzeźbami, meblami, pracownią i wspaniałą posiadłością obsadzoną stuletnimi drzewami oliwnymi stanowi poruszające świadectwo jego znajomego i twórczego świata (Ibidem).

Proponowana narracja „gra” więc atmosferą, krajobrazem i przestrzenią, tą, którą Renoir odnalazł w Cagnes. Miała ona jednocześnie charakter prywatny, rodzinny, ale i zawodowy. Pozwalała mu zajrzeć w głąb siebie i odnaleźć nowe pokłady ekspresji, dodawała mu sił i energii twórczej, inspirowała, zachęcając do poszukiwań i zastosowania nowych rozwiązań czy technik. Tym samym sprzyjała dalszemu rozwojowi, pomagając – mimo narastających problemów zdrowotnych – uczynić ostatnie lata życia artysty niezwykle wartościowymi i płodnymi. Jej wyjątkowa atmosfera sprzyjała pozyskiwaniu nowych i odnawianiu starych kontaktów w świecie sztuki i poza nim, przyciągała innych artystów, kolekcjonerów, mecenasów sztuki. Była przestrzenią życia i pasji malarskiej. Można by skonstatować, że w tej narracji „jest metoda”, gdyż z jednej strony ma ona pokazywać turystom i odwiedzającym „z zewnątrz”, jak bogatym i znaczącym miastem jest Cagnes-sur-Mer, które wywołało tak silne skutki, kształtując ostatni okres z życiorysu artysty, z drugiej strony pozwala budować społeczność miejscowości, w ramach wspólnoty, którą łączą podobne odczucia, duma z „małej ojczyzny”, wspólnego domu, stanowiącego źródło życiowej i twórczej, niekończącej się inspiracji. Na podstawie przeprowadzonych obserwacji terenowych i rozpytek należy uznać,

że kreowanie narracji w tym kontekście pozostaje aktualne, a miasto stara się wykorzystywać trasę do ukazywania związków miasta ze sztuką, w tym malarstwem, i czynników łączących ludzi poprzez jej szersze zastosowanie.

1.2.3. Szlak „Śladami Bonnard. Promenada kulturalna” w Le Cannet

Położone około dwóch kilometrów od Morza Śródziemnego miasteczko, na północ od plaż i portów Cannes na wysokości pomiędzy Antibes i Vallauris, a Mandelieu-la-Napoule, składa się z siedmiu dzielnic. Spośród nich szczególną wartość kulturową ma jego stara, historyczna część, Vieux-Cannet, nazywana czasem także „Le Cannet Mairie”. Stare miasto zachowało klimat tradycyjnego prowansalskiego miasteczka: wąskie uliczki, zacienione place i zabytkowe wille oraz warsztaty rzemieślnicze i artystyczne przy *Rue Saint-Sauveur*, zgrupowane pod nazwą „Miasto i Rękodzieło artystyczne” (fr. „*Ville et Métiers d’Art*”), by docenić i popularyzować unikalne *know-how*, promując je w kraju i za granicą. Położenie na wzgórzach sprawia, że w trakcie jego eksploracji podziwiać można krajobraz prowansalski i nadmorski obejmujący widok na Morze Śródziemne, od Wysp Leryńskich (fr. *Îles des Lérins*) po masyw Estérel, panoramę, która bardzo wcześnie przyniosła miastu rozpoznawalność, kształtując podwaliny jego przyszłej marki. W XIX wieku w przewodnikach turystycznych Le Cannet było miejscem pieszych wycieczek oferowanych turystom, ze względu na piękno jego krajobrazów. W praktycznym przewodniku Conty pisano: „Gdziekolwiek twój wzrok może sięgnąć, wszystko jest zachwycające. Natura podarowała tam, ku satysfakcji twoich oczu, swoje najbardziej olśniewające wspaniałości” (OT Le Cannet [www 2022](http://www.2022)). Osłonięte licznymi, porośniętymi sosnami wzgórzami miasteczko nazywane od czasów Napoleona III „Francuską Maderą” szczyci się szczególnym mikroklimatem, charakteryzującym się dużym nasłonecznieniem, niskim poziomem wilgotności i rzadkimi spadkami temperatur. Ze względu na łagodny klimat jest ono jedną z destynacji wybieranych zimą przez osoby unikające mrozu (Ibidem).

Jeśli w Cagnes-sur-Mer odczuwa się nadal „obecność” Renoira, o tyle w Le Cannet – nie bez przesady – wciąż żywy pozostaje duch Pierre’a Bonnard. Ten francuski malarz i ilustrator urodzony w 1867 roku w podparyskim Fontenay-aux-Roses był czołową postacią przejścia od impresjonizmu do modernizmu, członkiem – założycielem postimpresjonistycznej grupy awangardowych malarzy *Les Nabis*. Na jego wczesną twórczość duży wpływ wywarły prace Paula Gauguina, a także grafiki japońskich artystów. Wielki podróżnik i miłośnik natury przez lata lubił spędzać czas w swoim domu w Normandii, ale na początku XX wieku odkrył pasjonujące go światło i barwy Lazurowego Wybrzeża. Jego pierwszy pobyt na południu

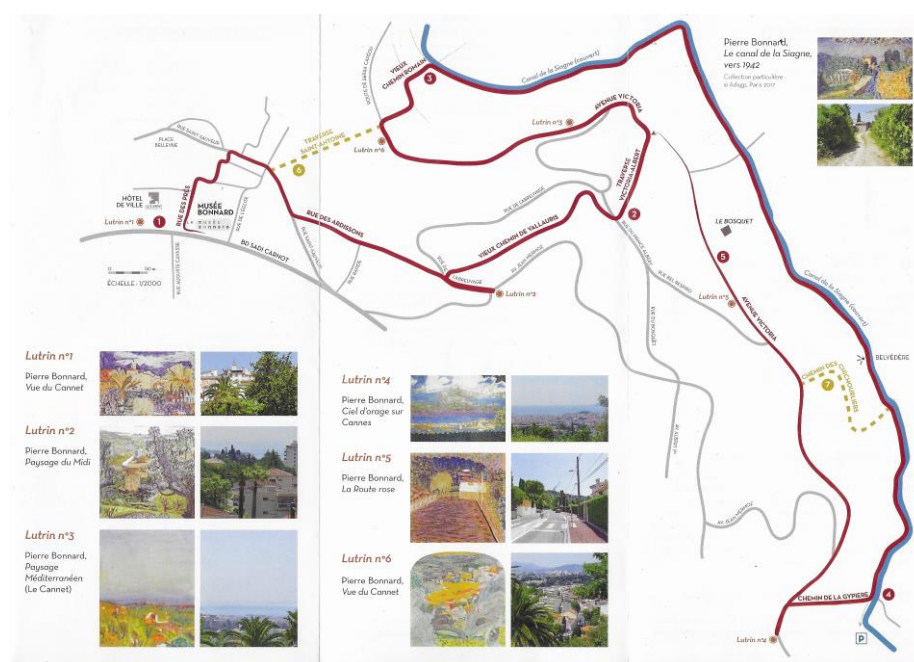
w Saint-Tropez datowany jest na rok 1904, gdzie poznał Paula Signaca, który zarzucał mu mdłą kolorystykę i niedbałość o formę. Potem nastąpiły pobyty w Marsylii, Tulonie, a w 1909 roku Bonnard napisał do matki słynne zdanie: „doznałem olśnienia Tysiąca i Jednej Nocy. Morze, żółte ściany, odbicia tak kolorowe jak światła...” (OT Le Cannet [www 2022](http://www.OTLeCannet.com)). Dzielać swoje życie między Normandię, Paryż i Riwierę Francuską w 1922 odkrył Le Cannet. Zaintrygowany krajobrazem, w który wpisane było miasteczko, bujną roślinnością, spokojem i klimatem, odpowiadającym potrzebom zdrowotnym jego żony, w 1926 roku zakupił otynkowaną na różowo willę pod numerem 29 przy Avenue Victoria, otoczoną rozległym ogrodem z widokiem na zatokę Cannes i masyw Esterel, którą nazwał *Le Bosquet*. Dom przystosował w taki sposób, aby natura była dobrze widoczna z każdego wnętrza. Bliskość przebywającego w Nicei przyjaciela Matisse'a i obecność w Le Cannet Henri'ego Lebasque'a pozwalały mu na utrzymywanie kontaktów towarzyskich i artystycznych. Po wybuchu II wojny światowej, Bonnard przeniósł się definitywnie do *Le Bosquet*, gdzie zmarł w 1947 roku i został pochowany na cmentarzu Notre-Dame des Anges wraz z żoną.

Krajobrazy Le Cannet i prywatny dom stanowiły niewyczerpane źródło inspiracji dla artysty, stając się także przyczyną podejmowania kolejnych prób śmiałego operowania kolorem. W tym trwającym blisko dwadzieścia dwa lata okresie życia Bonnard namalował ponad trzysta obrazów, w tym morskich pejzaży, scen miejskich, widoków swojego ogrodu, scen domowych, w których tło, kolorystyka i styl malarski przeważały nad tematem (Lucenet, 2016, s. 188-189). Sam artysta często odwoływał się do znaczenia przestrzeni i krajobrazu w różnych jego formach, wykorzystując jego różnorodność, wielobarwność, ale i poszukując odmiennych sposobów jego osobistego postrzegania, odbierania. Zwracał uwagę na niejednostajność krajobrazu i możliwość zabawy perspektywą, wybierania detali, przez których pryzmat znajdował nowy/odmienny kontekst dla niego w swoich pracach:

Podczas porannych spacerów bawię się, definiując różne koncepcje krajobrazu, krajobrazu „przestrzeni”, krajobrazu intymnego, krajobrazu dekoracyjnego itp. Ale w wizji codziennie wybieram inne elementy, niebo, przedmioty, wszystko się ciągle zmienia, można się w nim zatopić. Ale to pozwala żyć (Pierre Bonnard 1940 [w:] OT Le Cannet 2022, s. 12).

Jako, że właśnie dzięki krajobrazom Le Cannet Bonnard odkrył na nowo swoją tożsamość mentalną (w tym artystyczną) i społeczną, perspektywa ta najsilniej pojawia się w narracjach o dziedzictwie miasteczka. Szczególne znaczenie przypisywane jest pierwszemu z obrazów artysty, ukazującemu krajobraz kulturowy miasteczka z Avenue Victoria, „Widok na Cannet” fr. *Vue du Cannet* z 1927 roku, otwierającemu niejako serię kolejnych „zabaw” perspektywą, kolorem i detalem. Płótno o niemal kwadratowym formacie z zaokrągleniem w górnej części o znaczących rozmiarach, (długość boku ponad dwa metry trzydzieści centymetrów) stanowi

1. „Widok na Cannet” (fr. „*Vue de Cannet*”), około 1927, *Vieux Chemin de Vallauris*;
2. „Krajobraz Południa” (fr. „*Paysage du Midi*”), około 1923, skrzyżowanie *Rue de l'Abreuvement* i *Avenue Jean Mermoz*,
3. „Krajobraz śródziemnomorski (Le Cannet)” (fr. „*Paysage Méditerranéen [Le Cannet]*”), 1923, *Avenue Victoria*;
4. „Pomarańczowe niebo nad Cannes” (fr. „*Ciel d'orange sur Cannes*”), 1945,
5. „Różowa ulica” (fr. „*La Route rose*”), 1934, *Avenue Victoria*;
6. „Widok na Cannet” (fr. „*Vue de Cannet*”), około 1927, *Avenue Victoria*.

Szlak po zakończeniu projektu na poziomie departamentalnym stał się „rozszerzeniem” oferty Muzeum Bonnard pod nazwą „Śladami Bonnard. Promenada kulturalna” (fr. *Sur les Pas de Bonnard. Promenade culturelle*). „To właśnie ta historia wiezi i tożsamości Bonnard

i Le Cannet nadaje głęboką legitymację dedykowanemu mu muzeum” (OT Le Cannet 2022, s. 5).

Co istotne, ten pieszy szlak ma charakter linearny, kolejność miejsc na nim została ustalona, podobnie jak opisana została cała trasa jego eksploracji. Szlak został poszerzony i na mapie dostępnej w aplikacji zaznaczono na nim dwanaście punktów: po wyjściu z muzeum należy udać się do reprodukcji z numerem 1 „Widok na Cannet” przed ratuszem, zawrócić i – docierając do *Rue Saint-Sauveur* – przejść obok lub odwiedzić Kaplicę Saint-Sauveur (fr. *Chapelle Saint-Sauveur*). Następnie *Rue des Ardissons* dojść do kopii obrazów oznaczonych jako miejsca 2 i 3, tj. „Krajobraz Południa” oraz „Krajobraz śródziemnomorski (Le Cannet)” przy *Avenue Victoria*, a później do pulpitu z numerem 6, reprodukcji obrazu „Widok na Cannet” przy tej samej alei, która tym samym – w moim przekonaniu – słusznie przestała pełnić funkcję miejsca kończącego i podsumowującego trasę.

Ilustracje 27, 28. Szlak „Śladami Bonnarda. Promenada kulturalna”:
„Widok na Cannet”, *Vieux Chemin de Vallauris* (po lewo),
„Widok na Cannet”, *Avenue Victoria* (po prawo).

W opisie przeczytać można, że było to pierwsze z miejsc w Le Cannet, które „uwiodło Bonnarda” i z którego „uchwycił chwile życia, ożywiające jego obrazy” (Musée Bonnard [www](http://www.musee-bonnard.com) 2019). Następnie spacer prowadzi starą drogą pamiętającą prawdopodobnie czasy rzymskie do „dodanych” punktów trasy: dwóch przy Kanale Siagne, gdzie Bonnard ustawił jedną ze swoich sztalug i gdzie około 1942 roku namalował (dostępny w aplikacji, nie w terenie) obraz „Kanał Siagne” (fr. „*Le canal de la Siagne*”), który warto porównać ze współczesnym krajobrazem miejsca oraz kolejny, w którym podziwiać można panoramę roztaczającą się z Le Cannet z charakterystyczną roślinnością, jak drzewa oliwne, sosny, czy palmy, silnie obecną w pracach artysty. Podążając dalej tą trasą spacerowicz dociera do dwóch kolejnych pulpitych, tj. reprodukcji obrazów „Pomarańczowe niebo nad Cannes” oraz

„Różowa ulica”, a po nich do charakterystycznej willi o różowej elewacji *Le Bosquet*, uznanej w 2007 roku za Monument Historyczny, która pozostaje własnością rodziny malarza. Jest to ostatni przystanek na szlaku, który kończy powrót do centrum miasteczka. Cała trasa liczy blisko cztery kilometry (GuidiGO www 2014, Badania własne LWM 2019).

1.3. Szlak Łodzi Filmowej¹³

Położona w centrum Polski Łódź jest trzecim co do wielkości miastem w kraju pod względem liczby mieszkańców i filmową stolicą Polski. W 1896 roku odbył się tu pierwszy polski pokaz filmowy. Pierwsze kino w kraju – Gabinet Iluzji – został założony mieście w 1899 roku przez braci Antoniego i Władysława Krzemińskich. Łódź była kolebką polskiej kinematografii po II wojnie światowej.

W październiku 2016 roku prezydent Łodzi Hanna Zdanowska zapowiedziała, że Łódź uznawana przez wielu za stolicę polskiego kina będzie ubiegać się o dołączenie do Sieci Miast Kreatywnych UNESCO i uzyskanie tytułu Miasta Filmu. Koordynacją prac związanych z przygotowaniem wniosku zajmowało się nowo powstające Narodowe Centrum Kultury Filmowej (NCKF), instytucja upowszechniająca kulturę audiowizualną, wiedzę o technologiach filmowych i historii kina. Koordynatorem projektu była Katarzyna Bieńkiewicz. W ramach przygotowań dokonano szczegółowego przeglądu zasobów filmowych miasta. Zlecono dwa badania opinii – udziału łodzian w kulturze filmowej oraz potrzeb i opinii środowiska filmowego. Pierwsze badanie zostało przygotowane przez agencję badawczą Kantar Public w maju 2017 roku na próbie pięciuset mieszkańców z podziałem na płeć i wiek (Kantar Public 2017). Aż 88% łodzian wskazało, że ich miasto powinno nazywać się miastem filmu, a 75% z nich zna organizacje lub instytucje filmowe działające w ich mieście. Zdecydowanym liderem wśród tego typu instytucji była Łódzka Szkoła Filmowa, o której działalności wiedzę spontanicznie zadeklarowało 52% badanych mieszkańców, a z podpowiedzią niemal wszyscy – aż 98%. drugie miejsce zajęło Muzeum Kinematografii, a trzecie Łódzka Aleja Gwiazd. W obu przypadkach znało go ponad 90% respondentów (Kantar Public 2017; NCKF www 2017a). W badaniu jakościowym wzięło udział dwudziestu

---

¹³ Z uwagi na brak możliwości dokonania oceny „trzech tożsamości” na Szlaku Łodzi Filmowej w niniejszej rozprawie, ustalenia z badań na trasie zostały opublikowane w dwóch artykułach naukowych:

N. Moreno-Kamińska (2018). *Szlak kulturowy Łódź Bajkowa w kontekście kreowania tożsamości lokalnej*, „Zabawy i Zabawki. Studia Antropologiczne”, 16, s. 137-162.

N. Moreno-Kamińska (2020). *Łódź Film Route in the UNESCO Creative City: Welcome to HollyŁódź*, [w:] Clara Sarmento, Manon Quincé red., *Intercultural Routes across Multicultural Spaces: From Theory to Dialogue*, Porto: Centre for Intercultural Studies, ISCAP – Polytechnic of Porto, s. 93-112.

producentów, specjalistów filmowych, operatorów kin studyjnych i multipleksów, organizatorów festiwalu i innych wydarzeń filmowych, osób reprezentujących instytucje filmowe i organizacje pozarządowe. Ich zdaniem szansą na rozwój miasta jest wzmocnienie bazy postprodukcyjnej: miasto posiada profesjonalną kadrę i zaplecze techniczne (Bieńkiewicz 2018). Kandydaturę Łodzi do tytułu poparła Rada Miasta, Polski Komitet ds. UNESCO, środowiska filmowe i artystyczne w kraju i za granicą oraz koordynatorzy i ludzie innych miast kreatywnych. Prace nad aplikacją były bezpośrednio konsultowane z przedstawicielami Krakowa – Miasta Literatury od 2013 roku, Katowic – Miasta Muzyki od 2015 roku oraz Bradford w Wielkiej Brytanii, które było liderem Miast Filmu. Czteroletnia strategia rozwoju miasta w dziedzinie filmu obejmowała m.in.:

- zakończenie tworzenia Narodowego Centrum Kultury Filmowej wraz z realizacją ścieżek dydaktycznych i laboratorium badawczego. Centrum będzie funkcjonowało jako narodowa instytucja kultury propagująca wiedzę o polskiej kulturze filmowej, gromadząca i prezentująca dorobek artystyczny najwybitniejszych twórców. Instytucja zlokalizowana jest w przestrzeni zrewitalizowanej elektrociepłowni EC1-Wschód, w samym sercu Nowego Centrum Łodzi przy ulicy Targowej,
- stworzenie wieloletniego programu edukacji filmowej dla uczniów szkół łódzkich obejmującego katalog umiejętności filmowych oraz wzorcowe scenariusze lekcji wspomagające ich kształcenie. W grudniu 2018 r. opublikowano badania poziomu wiedzy uczniów i ich potrzeb w zakresie edukacji filmowej pt. „Alfabetyzm filmowy uczniów łódzkich szkół podstawowych i średnich”(NCKF www 2018a; NCKF www 2018b), a w kolejnym roku Raport „Alfabetyzm filmowy”, w którym podsumowano teoretyczną część prac nad programem,
- zaadaptowanie jednej z ulic miasta, tj. ulicy Moniuszki, na potrzeby powstania żywego planu filmowego, pełniącej jednocześnie rolę produktu turystycznego (NCKF www 2017b, s. 3, Moreno-Kamińska 2020).

31 października 2017 roku Dyrektor Generalna UNESCO Irina Bokova ogłosiła listę miast przyjętych do Sieci Miast Kreatywnych UNESCO, na której znalazła się Łódź jako Miasto Filmu. Inne miasta filmu to m.in. Rzym, Bitola, Bristol, Santos, Busan, Galway i Sofia, Yamagata, Qingdao i Terassa. Wśród miast partnerskich Łodzi są: Lwów – Miasto Literatury, Puebla – Miasto Designu oraz ChengDu – Miasto Gastronomii (NCKF www 2019). Poza Łodzią w Polsce tytuł Miasta Kreatywnego w dziedzinie filmu od 2021 roku dzierży Gdynia, w dziedzinie literatury tytuł posiadają Kraków i Wrocław, zaś Katowice są Miastem Muzyki.

W Łodzi koncepcję stworzenia szlaku miejsko-turystycznego – głównie z myślą o turystach i organizacji wycieczek – podejmowały różne podmioty. W 2009 roku stowarzyszenie Centrum Inicjatyw Rozwojowych Regio stworzyło projekt Szlaku Dziedzictwa Filmowego Łodzi. Zrealizowano go w ramach konkursu „100 lat polskiego kina” ogłoszonego przez Filmotekę Narodową i PISF. Urząd Miasta Łodzi był również partnerem w realizacji projektu. W okresie przygotowywania kandydatury Łodzi do tytułu Miasta Filmu UNESCO powstała strona internetowa dla Łodzi – Miasta Filmu lodzcityoffilm.com, na której przedstawiona została wirtualna trasa Łódzki Szlak Filmowy. Miejsca na szlaku nie były stworzone przez jego twórców, ale objęły wybrane lokalizacje w Łodzi związane ze sztuką filmową. To faktycznie istniejące instytucje i obiekty związane z dziedzictwem Łodzi filmowej, które na lata wpisały się na stałe w tkankę miasta: Państwowa Wyższa Szkoła Filmowa, Telewizyjna i Teatralna im. Leona Schillera, Narodowe Centrum Kultury Filmowej, Muzeum Kinematografii, Łódzkie Centrum Filmowe (dawna Wytwórnia Filmów Fabularnych), Wytwórnia Filmów Oświatowych i Szlak Łodzi Bajkowej (EC1Łódź www 2018, Moreno-Kamińska 2020).

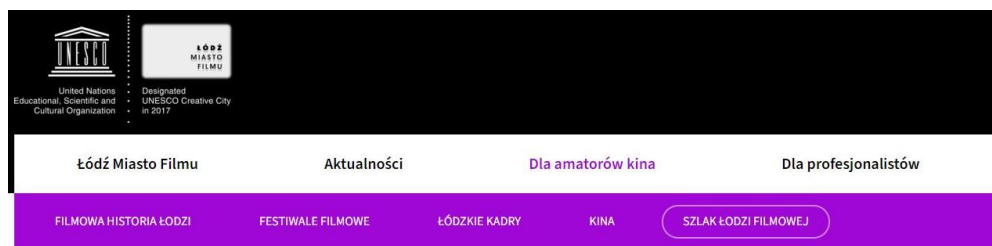
Najbardziej rozpoznawalnym miejscem kojarzonym z filmem w mieście i uwzględnionym w koncepcji szlaku jest – zlokalizowana przy ulicy Targowej – Państwowa Wyższa Szkoła Filmowa, Telewizyjna i Teatralna im. Leona Schillera w Łodzi, potocznie zwana Łódzką Szkołą Filmową¹⁴ (PWSFTviT www 2018). To instytucja nie tylko najbardziej znana mieszkańcom miasta (Kantar Public 2017). Należy do grona najbardziej prestiżowych uczelni tego typu na świecie, w 2018 roku uwzględniona została w rankingu piętnastu najważniejszych szkół filmowych (Hollywood Reporter www 2018).

Sukces Szkoły przypisuje się autorskiemu programowi edukacyjnemu jej współtwórcy Jerzego Toeplitza, odtworzonemu później przez Wojciecha Hasa. Łódzka Szkoła Filmowa kształciła i kształci aktorów, producentów, najwybitniejszych twórców kina¹⁵, laureatów prestiżowych nagród europejskich i międzynarodowych, takich reżyserów jak Zbigniew Rybczyński, Krzysztof Kieślowski, Andrzej Wajda, Roman Polański lub operatorów filmowych, jak Paweł Edelman, Sławomir Idziak czy Łukasz Żal.

---

¹⁴ W 1948 roku otwarto ją pod nazwą Wyższa Szkoła Filmowa w Łodzi.

¹⁵ Łódź kształci także profesjonalne kadry dla przemysłu filmowego także w Akademii Sztuk Pięknych im. Władysława Strzemińskiego, Akademii Muzycznej im. Grażyny i Kiejstuty Bacewiczów oraz Wyższej Szkole Sztuki i Projektowania. Ponadto Katedra Historii i Teorii Filmu działająca na Uniwersytecie Łódzkim w Instytucie Kultury Współczesnej jest najstarszym uniwersyteckim ośrodkiem badań filmowych w Polsce. Została założona w 1959 roku jako Katedra Wiedzy o Filmie przez profesora Bolesława Lewickiego, pioniera polskiego filmoznawstwa.

Szlak Łodzi Filmowej

Państwowa Wyższa Szkoła Filmowa, Telewizyjna i Teatralna im. Leona Schillera

- czyli słynna łódzka "Filmówka".

Z murów znanej na całym świecie uczelni wyszła plejada reżyserów, operatorów i aktorów, którzy na trwałe wpisali się w historię polskiej i światowej kinematografii.

Sukces uczelni przypisuje się autorskiemu programowi kształcenia współtwórcy szkoły Jerzego Toeplitza, odwołanego później przez Wojciecha Hałas.

Wśród absolwentów są zdobywcy prestiżowych polskich i zagranicznych nagród filmowych: m.in. reżyserzy: Andrzej Wajda (Oscar 2000, Złota Palma 1981), Zbigniew Rybczyński (Oscar 1982), Roman Polański (Oscar 2002 i Złota Palma 2002), Krzysztof Zanussi (Złoty Lew w Wenecji 1984, Złote Lwy FPFF w Gdyni 2002), Krzysztof Kieślowski (Europejska Nagroda Filmowa "Felix" 1988 i Złoty Lew w Wenecji 1993), Juliusz Machulski (Złote Lwy FPFF w Gdyni 1995), Jan Jakub Kolski (Złote Lwy FPFF w Gdyni 1994, 1998) i operatorzy: Paweł Edelman (Europejska Nagroda Filmowa 2002), Krzysztof Ptak (Polska Nagroda Filmowa 1998 i 2001), Witold Sobociński (Płatynowy Lew FPFF w Gdyni 2012, Polska Nagroda Filmowa 2007).

W gronie aktorów, którzy ukończyli "Filmówkę" są m.in. Janusz Gajos, Bronisław Wrocławski, Jan Machulski, Barbara Brylska, Barbara Barańska czy Krzysztof Stróński.

Ilustracja 29. Fragment opisu Łódzkiej Szkoły Filmowej w ramach Szlaku Łodzi Filmowej na stronie lodzcityoffilm.com

W 1945 roku powołano Wytwórnę Filmów Fabularnych, pierwsze i największe studio filmowe w Polsce, które w 1946 roku wyprodukowało pierwszy polski powojenny film fabularny *Zakazane piosenki*, a w 1953 roku pierwszy polski kolorowy film *Przygoda na Mariensztacie*, oba wyreżyserowane przez Leonarda Buczkowskiego. Powstały tu największe arcydzieła polskiej sztuki filmowej: *Kanał* i *Ziemia obiecana* Andrzeja Wajdy, *Potop* Jerzego Hoffmana, *Nóż w wodzie* Romana Polańskiego, *Matka Joanna od Aniołów* Jerzego Kawalerowicza czy *Sprawa Krzysztofa Kieślowskiego*. W latach 90-tych XX wieku studio zostało przekształcone w Łódzkie Centrum Filmowe, specjalizujące się w produkcji filmowej, które uwzględniono w koncepcji omawianego tu wirtualnego szlaku. Posiada kolekcję ponad stu pięćdziesięciu tysięcy kostiumów, pięćdziesiąt tysięcy rekwizytów, a także największy w Polsce magazyn broni palnej (dane na 2020 rok). W miejscu dawnej siedziby historycznego studia mieszczą się firmy i instytucje kontynuujące wielkie tradycje filmowe, m.in. Oddział Filmoteki Narodowej ze zbiorem negatywów filmów polskich, TOYA Studios zajmujące się postprodukcją czy popularny klub muzyczny Wytwórnia. W Łódzkim Centrum Filmowym znajduje się również Opus Film, producent takich filmów w reżyserii Pawła Pawlikowskiego, jak:

- *Ida*, która w 2015 roku otrzymała m.in. Nagrodę Amerykańskiej Akademii Filmowej Oscar dla najlepszego filmu nieanglojęzycznego, w 2014 BAFTA – Nagrodę Brytyjskiej Akademii Filmowej dla najlepszego filmu nieanglojęzycznego, czy EFA – Europejską Nagrodę

Filmową w kategoriach najlepszy europejski film roku, najlepszy europejski reżyser roku, najlepszy europejski scenarzysta roku, nagroda publiczności – najlepszy film europejski,

- *Zimna wojna*, która w 2018 roku zdobyła m.in. Złotą Palmę dla najlepszego reżysera na Międzynarodowym Festiwalu Filmowym w Cannes, EFA w kategoriach najlepszy europejski film roku, najlepsza europejska aktorka roku, najlepszy europejski reżyser roku, najlepszy europejski montażysta roku, a w 2019 roku film otrzymał trzy nominacje do Oscara w kategoriach najlepszy film nieanglojęzyczny, najlepszy reżyser i najlepsze zdjęcia (Moreno-Kamińska 2020).

Według badań drugim najbardziej rozpoznawalnym miejscem w filmowej Łodzi jest Muzeum Kinematografii (Kantar Public 2017). Mieści się w zabytkowym pałacu (dawnej rezydencji) i wozowni fabrykanta Karola Scheiblera Muzeum jako jedyne w Polsce chroni artefakty z bogatej kolekcji zabytków techniki, sztuki i kultury filmowej. Instytucja prowadzi własną działalność od 1 kwietnia 1986 roku, choć faktycznie powstała dziesięć lat wcześniej jako Dział Kultury Filmowej w Muzeum Historii Miasta Łodzi. Kolekcja liczy ponad pięćdziesiąt tysięcy eksponatów, wśród których znajdują się rzadkie urządzenia z epoki przedfilmowej – latarnie magiczne z przełomu wieków, mutoskop czy unikalny fotoplastikon z pracowni Augusta Fuhrmana, wynalazcy tego urządzenia, jednego czterech tak zachowanych okazów na świecie. Na uwagę zasługuje zestaw aparatów fotograficznych i kamer filmowych produkowanych w renomowanych firmach światowych, bogata kolekcja różnorodnych projektorów filmowych ilustrujących kolejne etapy rozwoju sztuki i techniki filmowej od początków kina do współczesności, scenariusze i storyboardy, projekty scenograficzne za filmy fabularne i animowane oraz kilka tysięcy polskich i zagranicznych plakatów filmowych. Muzeum posiada salę kinową, w której organizowany jest m.in. Festiwal Mediów Człowiek w Zagrożeniu.

Muzeum Kinematografii

Zlokalizowane w zabytkowym pałacu i wozowni fabrykanta Karola Scheiblera Muzeum dysponuje szeroką kolekcją zabytków z dziedziny techniki, sztuki i kultury filmowej.

Wśród eksponatów są urządzenia z epoki poprzedzającej film – latarnie magiczne z przełomu wieków, mutoskop czy fotoplastikon z pracowni Augusta Fuhrmana; zbiór aparatów fotograficznych i kamer filmowych; kolekcja projektorów filmowych; kilkanaście tysięcy polskich i zagranicznych plakatów filmowych; fotosy, zbiór scenariuszy i scenopisów oraz projektów scenograficznych do filmów fabularnych i animowanych.

Muzeum posiada własną filmotekę i salę kinową, w której organizowany jest m.in. Festiwal Mediów Człowiek w Zagrożeniu.

Plac Zwycięstwa 1
90-312 Łódź

[Strona www](#)

Ilustracja 30. Fragment opisu Muzeum Kinematografii w ramach Szlaku Łodzi Filmowej na stronie lodzcityoffilm.com

Od 1949 roku działa nieprzerwanie Wytwórnia Filmów Oświatowych (WFO), niezmiennie pod tym samym adresem przy ulicy Kilińskiego 210. Instytucja wyprodukowała pięć tysięcy filmów, zrealizowanych przez kilka pokoleń artystów. Tu swoją karierę zaczynali Krzysztof Zanussi, Zbigniew Rybczyński i Juliusz Machulski. Muzykę do filmów powstających w WFO skomponowali Krzysztof Komeda, Krzysztof Penderecki i Jan A.P. Kaczmarek. Wytwórnia jest także organizatorem Międzynarodowego Festiwalu Filmów Przyrodniczych im. Włodzimierza Puchalskiego (<http://www.wfo.com.pl/owfo/> 2.03.2019).

HollyŁódź to także stolica polskiej animacji. *Dzieci lubią Misie, Misie lubią dzieci* to zakończenie kołysanki *Pora na dobranoc* z kultowej bajki o przygodach Misia Uszatka wykonywane w oryginale przez Mieczysława Czechowicza znane jest zapewne niejednemu pokoleniu Polaków. Postać ta pojawiła się wcześniej w książkach dla dzieci autorstwa Czesława Janczarskiego oraz ilustratora Zbigniewa Rychlickiego. W 1975 roku Studio Małych Form Filmowych Se-ma-for w Łodzi, na zlecenie Telewizji Polskiej rozpoczęło produkcję lalkowego serialu. Pluszowy miś z oklapniętym lewym uchem stał się ulubieńcem młodego pokolenia i zapisał w historii polskiej sztuki filmowej i telewizyjnej.

Historia studia rozpoczęła się w 1950, gdy w Wytwórni Filmów Fabularnych został uruchomiony Oddział Filmów Rysunkowych, który nadzorował Władysław Nehrebecki, późniejszy twórca *Bolka i Lolka*. W 1960 roku zmieniono nazwę wytwórni na Studio Małych Form Filmowych Se-ma-for. W latach 60. rozpoczęto realizację seriali *Przygody Misia Colargola* i *Zaczarowany ołówek*, a w 70. i 80. powstały m.in. *Miś Uszatek*, *Trzy misie*, *Mały Pingwin Pik-Pok*, *Dziwny świat kota Filemona*, *Przygody kota Filemona* i *Przygód kilka wróbla Ćwirka*. Sukcesem Se-ma-fora z tego okresu był też film *Tango* Zbigniewa Rybczyńskiego zdobywca pierwszego dla polskiego filmu Oscara (Film Polski www 2023). W 1990 roku zmieniono nazwę wytwórni na Studio Filmowe Semafor, jednak wycofanie się Telewizji Polskiej z realizacji seriali dla dzieci rzutowało na likwidację państwowego studia.

Nowy Se-ma-for Produkcja Filmowa założony przez Zbigniewa Żmudzkiego w 1999 zrealizował w kooperacji z brytyjskim BreakThru Films film *Piotruś i wilk* Suzie Templeton, który w 2007 otrzymał Oscara za Najlepszy Krótkometrażowy Film Animowany. W 2008 powstała Fundacja Filmowa Se-ma-for, której ideą było wspieranie twórczości dla dzieci i prowadzenie Muzeum Animacji, gdzie zgromadzone zostały m.in. lalki, makiety z filmów i nagrody studia. Fundacja organizowała też Se-ma-for Film Festival odbywający się w latach 2010-2013 (Moreno-Kamińska 2019, s. 104-105).

Zbigniew Żmudzki był pomysłodawcą projektu kreowania w mieście bajkowej narracji. Początkowo plan obejmował odsłonięcie gwiazdy Misia Uszatka w *Łódzkiej Alei Gwiazd*, jednak ze względów finansowych zgody nie wydał szef kapituły, Jan Machulski. Dzięki współpracy Se-ma-fora z Urzędem Miasta Łodzi, ideą Piotra Trzankowskiego, powstał materialny, tematyczny szlak Łódź Bajkowa, w ramach którego w przestrzeni miasta ulokowane zostały rzeźby przedstawiające postaci z seriali i filmów dla dzieci stworzonych łódzkim Se-ma-forze. Lokalizacje punktów na trasie zostały wybrane przez twórców inicjatywy w porozumieniu z władzami miasta. Miejsca nie były wcześniej kojarzone z animacją, są miejscami wybranymi pod kątem potrzeb dla dzieci. 24 października 2009 podczas Święta Misia, przed siedzibą Centrum Informacji Turystycznej w Łodzi i Biura Promocji, Turystyki i Współpracy z Zagranicą Urzędu Miasta Łodzi, przy ulicy Piotrkowskiej 87, odsłonięta została rzeźba przedstawiająca Uszatka jako turystę. Wykonany z brązu blisko metrowy miś ma na sobie plecak, a w lewej łapce trzyma plan miasta, na którym widnieje napis „Łódź MIŚię podoba”. Pomnik ten zapoczątkował bajkowy szlak kulturowy.

Ilustracje 31, 32. Pomniki Misia Uszatka i pingwina Pik-Poka na Szlaku Łódź Bajkowa.

We wrześniu 2010 roku przed Aquaparkiem Fala przy alei Unii Lubelskiej 4, odsłonięta została figura Pik-Poka, unoszącego się na grzbiecie fali. Serial o przygodach pingwina, który marzył, by zwiedzić świat, i wyruszył z Wyspy Śnieżnych Burz, powstał na podstawie książki Adama Bahdaja, wydanej w 1969 (Moreno-Kamińska 2018). W kolejnym roku w mieście pojawiły się dwa pomniki. Pierwszy, zatytułowany *Dziwny Świat Kota Filemona i Bonifacego* upamiętnia serial telewizyjny oraz trzy filmy zrealizowane w technice animacji rysunkowej o przygodach dwóch kotów. Pomnik ulokowany został przed wejściem do Kina Studyjnego

Kinematograf i Muzeum Kinematografii przy Placu Zwycięstwa 1, jedyne w Polsce poświęconemu całkowicie technice i sztuce filmowej. Filemon spogląda z pobliskiego murku w dół, gdzie obok kłębka wełny stoi Bonifacy. Twórcy rzeźby, Marcin Mielczarek i Magdalena Walczak, ze względów optycznych zdecydowali się na zamianę miejsc kotów, mimo, że w bajce to Filemon biegał za motkami (Dana 2015). Kolejnym obiektem wpisanym w tamtym czasie w miejski krajobraz jest „Rzeźba bohaterów filmu *Zaczarowany ołówek*”. Przedstawia chłopca o imieniu Piotrek, który wykonuje rysunek tytułowym ołówkiem na ścianie przed wejściem do Łódzkiego Domu Kultury przy ulicy Traugutta 18. Z powstającego obrazka zdaje się wyskakiwać jego pies Pimpek. Widoczna jest także postać krasnala, który w bajce „dostarcza” chłopcu kolejne egzemplarze ołówka, umożliwiając mu rozwiązywanie różnych problemów. Dzięki niemu narysowane przedmioty stają się prawdziwe. W Se-ma-forze powstało trzydzieści dziewięć odcinków rysunkowego, bezdialogowego serialu, zmontowano także pełnometrażowy film pt. *Podróż z zaczarowanym ołówkiem*. Decyzją Zarządu Województwa Łódzkiego, w ramach konkursu, miastu przyznano dofinansowanie z Unii Europejskiej w wysokości blisko pięciuset siedemnastu tysięcy złotych na realizację projektu Promocja marki Łodzi filmowej poprzez realizację szlaku turystycznego „Łódź Bajkowa” w oparciu o dziedzictwo filmowe, z uwzględnieniem dorobku łódzkiej animacji w latach 2012-2013. Powstały wtedy cztery kolejne punkty szlaku (ŁOT www 2018).

Ilustracje 33, 34. „Rzeźba bohaterów filmu *Zaczarowany ołówek*” oraz pomnik Plastusia na Szlaku Łódź Bajkowa.

W październiku 2012 „Łódź Bajkowa” wzbogaciła się o pomnik głównego bohatera serialu *Plastusiowy Pamiętnik*, opartego na książce Marii Kownackiej. Trzymający w prawej

dłoni szkolny dzwonek Plastuś, stoi w pobliżu Szkoły Podstawowej nr 173 i placu zabaw w Parku im. Henryka Sienkiewicza. Zgodnie z ideą autorów dzwonek ma prawdziwe, ruchomo zawieszone serce, aby – tak jak w serialu – „mógł budzić” każdego ranka swoich przyjaciół z piórnika. Lewą rękę Plastuś opiera na swoim pamiętniku. Miesiąc później w Skansenie Łódzkiej Architektury Drewnianej przy Centralnym Muzeum Włókiennictwa na szczycie kamienia narzutowego zdomowili się Misia, Bartek oraz Kuba – *Trzy Misie* – z serialu animowanego, wyprodukowanego przy współpracy z wiedeńskim studiem Apollo Film Austria, opartego na kanwie opowiadań Margarete Thiele. W pierwszej serii lalkowego serialu dialogowego pluszowe misie wędrują przez las, poszukując córki i dwóch synów sołtysa. W drugiej trafiają do rezerwatu przyrody i naruszają obowiązujące w nim prawo.

Z kolei w pierwszym dniu kalendarzowej wiosny 2013 roku, przed wejściem do Palmiarni Łódzkiej w Parku Źródłiska, przy alei Piłsudskiego 61, odsłonięto pomnik głównego bohatera serii *Przygód kilka wróbla Ćwirka*. Ptak obchodził w tym czasie swoje trzydzieste urodziny. Mimo, że bajkowy wróbel miał swoje „mieszkanie” na dole bocianiego gniazda, postać z brązu siedzi w niewielkim gniazdku na rozwidleniu gałęzi blisko metrowego drzewa, którego odlew jest zbrojony wewnątrz konstrukcją ze stali kwasoodpornej. Dwa miesiące później, w maju 2013, przed wejściem do Miejskiego Ogrodu Zoologicznego przy ulicy Konstantynowskiej 8/10, zdomowili się Maurycy i Hawranek (Ibidem). Uradowany Maurycy prawą ręką wyciąga przed siebie, wykonując gest powitalny w kierunku dzieci przybywających do ZOO. W pasie obejmuje go Hawranek, który niepewnie – co charakterystyczne dla tej postaci – wychyla się zza ramienia towarzysza. Serial lalkowy, powstały na zamówienie Telewizji Polskiej, oparty został na książce Zbigniewa Żakiewicza *Dwaj dzielni z Plimplańskiego Lasu*. Przyjaciele odkrywają największe tajemnice lasu, poznając jego mieszkańców, i zmagając się ze złym czarownikiem Plimplanem.

W 2013 roku Fundacja Filmowa Se-ma-for zrealizowała spot reklamowy zachęcający do przekazywania 1% podatku na rzecz polskiej animacji dla dzieci. Była to jedyna tego rodzaju kampania, w której po latach wystąpił Miś Uszatek, Pingwin Pik-Pok oraz Trzy Misie. Towarzyszył im zajaczek Parauszek, bohater pierwszego po dwunastu latach serialu lalkowego zrealizowanego w Polsce, który miał przywrócić świetność polskiej animacji. W latach 2013-2014 powstały dwie serie o przygodach Parauszka, mieszkającego w krainie zwanej Naszym Lasem. Animacja zdobyła wiele nagród i była dystrybuowana przez stacje telewizyjne, przyniosła jednak Se-ma-forowi również problemy finansowe.

Po dwuletniej przerwie 17 września 2015 roku przed głównym wejściem do Galerii Łódzkiej, przy Alei Piłsudskiego 15/23 stanął kolejny pomnik na szlaku. Do bajkowej rodziny

dołączył Ferdynand Wspaniały. Serial powstał na podstawie książki Ludwika Jerzego Kerna, opowiadającej przygody psa, który swoje marzenie, by być człowiekiem, realizował we śnie. Stawał na dwóch łapach, zakładał ubrania i tak przebrany przemierzał miasto. Jego charakterystyczny łeb z czarnym noskiem i łatką na lewym uchu zestawiony został z eleganckim garniturem, butami, parasolem i melonikiem. Bohater z dostojnym wyrazem pyszczka wita wchodzących do centrum handlowego. Był to pierwszy pomnik na szlaku sfinansowany przez prywatnego inwestora, Galerię Łódzką.

W międzyczasie Se-ma-for zmagał się z zadłużeniem spowodowanym zbyt wysokimi kosztami produkcji serialu dla dzieci *Parauszek i przyjaciele*. Ostatecznie udziały w Se-ma-for zostały przejęte przez grupę inwestycyjną Small Screen Entertainment z siedzibą w Londynie. Nowe kierownictwo firmy nie wyprowadziło jednak studium z kryzysu. W 2018 roku Muzeum Animacji zostało zamknięte, a po licznych perturbacjach eksponaty zostały przekazane w 2019 roku Narodowemu Centrum Kultury Filmowej.

Ostatni jak dotąd, dziesiąty z siedemnastu zaplanowanych pomników na szlaku Łodzi Bajkowej przedstawiający Misia Colargola ulokowany został 18 października 2018 roku na skwerze z placem zabaw przy skrzyżowaniu ulic Sienkiewicza i Traugutta. Colargol, postać stworzona przez francuską pisarkę Olgę Pouchine w latach 50. XX, zgodnie z fabułą serialu autorstwa Tadeusza Wilkosza, przedstawiony został jako podróżnik. Po zakończeniu produkcji serialu animowanego, powstały trzy filmy pełnometrażowe: *Colargol na Dzikim Zachodzie* (1976), *Colargol Zdobywca Kosmosu* (1978), *Colargol i cudowna walizka* (1979). Rzeźba przedstawia uśmiechniętego misia, idącego „przez świat”. Kroczący po kuli ziemskiej Colargol ma charakterystyczne niebieskie oczy, pod szyją niebieską wstążeczkę, a w lewej łapce trzyma „cudowną walizkę” (Badania własne SŁF 2019). Autorami wszystkich powstałych dotychczas rzeźb z brązu są Magdalena Walczak i Marcin Mielczarek (ŁOT www 2018).

Bajkowa narracja szlaku a tożsamość małych łodzian

Zależności między wprowadzeniem dziecka w lokalną społeczność i jej otoczenie, a możliwością jego uczestnictwa w życiu społecznym i kulturalnym są bardzo wyraźne. Jest ono bowiem procesem natury świadomościowej, przejawiającym się w podejmowanych działaniach, preferowanych wartościach, jednocześnie będącym konsekwencją przeżyć, a czasem i wzruszeń. Świadome dążenie do uczestnictwa w kulturze lokalnej, poszukiwanie własnej przestrzeni w kolektywie miasta sprawia, że człowiek przestaje być biernym odbiorcą otoczenia, ani też uczestnikiem społeczności z przymusu. Zaangażowanie jednostek ma

ogromne znaczenie dla stymulowania zbiorowości w kontekście rozwijania i pogłębiania poczucia tożsamości lokalnej, a także upowszechniania dziedzictwa regionu.

Aby osiągnąć taki stan rzeczy we współczesnym świecie konieczne jest umiejscowienie w przestrzeni takich elementów czy symboli, które pozwolą budować atrakcyjną i wartościową narrację o mieście i ułatwią dzieciom utożsamić się w przyszłości z lokalnym dziedzictwem. Wprowadzanie dziecka w przestrzeń i uzupełnienie procesu edukacji o wiedzę z tego zakresu już na poziomie przedszkolnym i wczesno szkolnym, powinno stać się podstawą dzisiejszego budowania społeczności. Czasy współczesne charakteryzują się bowiem specyficznym podejściem do lokalności i dorobku kulturowego. Nieustanne przeobrażenia dokonujące się w kulturze w skali lokalnej, narodowej i globalnej sprawiają, że współcześnie dzieci mają większą wiedzę o odległych zakątkach świata, niż własnym mieście i regionie. Takie podejście sprawia, że zaczyna zanikać poczucie przynależności do danego kręgu kulturowego. W tym kontekście coraz bardziej aktualny wydaje się przysłowie zaczerpnięte z utworu Stanisława Jachowicza pt. *Wieża*: „Cudze chwalicie, Swego nie znacie, Sami nie wiecie, Co posiadacie”. Niestety wielu dorosłych zapytanych o to, co wie o swoim otoczeniu, jego historii, tradycji, walorach przyrodniczych i kulturowych, nie udzieli odpowiedzi. Zwrócić należy uwagę na potrzebę powrotu do „małych ojczyzn”, które dawały człowiekowi poczucie bezpieczeństwa, przynależności. Będąc obecnymi w globalnym świecie, choćby dzięki coraz bardziej rozwiniętym technologiom informacyjnym i mobilności, ludzie tęsknią do tego co w przeciwieństwie do niejasnej, nieograniczonej przestrzeni, wyznacza oswojone „tu i teraz”.

Już małe, kilkuletnie dziecko wykazuje zainteresowanie miejscami z jego perspektywy charakterystycznymi, potrafi je rozpoznać, uczy się kojarzyć te miejsca ze zdobytymi doświadczeniami. W trakcie spacerów szuka znajomych punktów w przestrzeni, które zwiększają jego poczucie bezpieczeństwa.

Z wiekiem dziecko przywiązuje się do przedmiotów innych niż tylko najważniejsze osoby, a z czasem i do miejsc. Miejsce jest dla dziecka typem przedmiotu wielkiego i trochę nieruchomego (Tuan, 1987 s. 44).

W ten sposób powstają związki emocjonalne pomiędzy dzieckiem i jego otoczeniem, z którym w miarę upływu czasu i rozwoju mentalnego oraz intelektualnego młody odbiorca zaczyna się utożsamiać. Jak podkreśla Tuan, dzieci czują potrzebę przebywania w miejscach publicznych, dostosowanych do ich skali, systemów wartości i wiedzy (Ibidem, s. 47). Z czasem należy ją poszerzać, również właśnie poprzez wprowadzanie kolejnych elementów do narracji kreowanej wokół wybranych punktów w przestrzeni. Zawsze jednak pozostawać będzie właściwy kontekst, który pozwoli dziecku poczuć atmosferę miejsca, zaktywizuje jego wyobraźnię

i umożliwi stworzenie więzi, za sprawą odniesienia przestrzeni miasta do światów mu bliskich. Takimi z pewnością mogą być bajkowe krainy z seriali Se-ma-fora, gdyż animacje dostarczają dzieciom silnych przeżyć i stanowią dla nich źródło rozrywki (Bielecka, Dudzik 2011, s. 112):

Ten rodzaj treści telewizyjnych w największym stopniu dociera do młodych odbiorców i ma na nich najsilniejszy wpływ (...) dzieci sześciolatnie identyfikują się z bohaterami bajek, a naśladując ich fikcyjne przygody, przenoszą je do świata rzeczywistego ((Bielecka, Dudzik 2011, s. 112-113).

Istotne jest zapoznavanie dzieci także z polskimi filmami i serialami telewizyjnymi, które oddziaływały na kolejne pokolenia Łódzian i Polaków. Seriale te pozbawione są przemocy, którą nacechowanych jest wiele dzisiejszych produkcji, ukazują świat przyjazny, bezpieczny, a jednocześnie pełny ciekawych przygód i humoru. Prezentują wartości życiowe i społeczne, jak szczerłość, uczciwość, prawda, szacunek do innych, przyjaźń, wspólnota. Bohaterowie Se-ma-fora mogą nadal być i w wielu wypadkach są dla dziecka autorytetami pełniącymi nie tylko funkcje rozrywkowe, ale w dużej mierze edukacyjne.

Narracja na szlaku „Łódź Bajkowa” jest kreowana dwukierunkowo za sprawą rozmieszczenia pomników. Część lokalizacji obiektów odnosi się do kulturowego dziedzictwa miasta, wskazuje miejsca związane z dorobkiem filmowym i telewizyjnym oraz włókienniczym. Pozostałe związane są z instytucjami, których celem działalności jest upowszechnianie kultury, sportu i rekreacji, których większość należy do tzw. „miejsc dzieciom miłych”, o czym informuje broszura o szlaku. Pomniki umiejscowione są w przestrzeniach Łodzi przeznaczonych do spędzania czasu wolnego. Rzeźby mają zachęcać małych mieszkańców do podejmowania aktywności, społecznych i indywidualnych, poznawczych, twórczych i fizycznych, zlokalizowanych w przestrzeniach zamkniętych (budynkach) i otwartych (parki, ulice). Podróż po szlaku ma nakłaniać dzieci do aktywnego poznawania wielu części miasta i przestrzeni o różnym przeznaczeniu:

Nasza wyobraźnia pozwala dostrzegać w krajobrazie zjawiska mające moc duchowego oddziaływania. Jest to często wykorzystywane przez twórców pomników, rzeźb, kompozycji przestrzennych. Rolą takich obiektów jest właśnie pobudzanie wyobraźni w sferze przeżycia. W przestrzeni publicznej miast powstają one jako celowe działania reżyserskie. Reżyseria przestrzeni może być podporządkowana celom estetycznym, politycznym, wspomaganiu tożsamości miasta czy tworzeniu narodowej jedności. Obiekty te są pożądanym społecznie dopełnieniem krajobrazu (Skalski 2011, s. 288).

W pierwszy kontekst związany z dziedzictwem Łodzi wpisuje się Miś Uszatek, który z pewnością jest najbardziej znaną serialową postacią stworzoną w łódzkim studiu. Bohater kultowych dobroć jest symbolem tutejszej animacji i całego szlaku. Ulokowany przed Centrum Informacji Turystycznej przy reprezentacyjnej, najważniejszej ulicy miasta (Piotrkowskiej), przedstawiający bohatera jako turystę, ukazuje miasto w kontekście podróżniczym. Miś buduje narrację o mieście atrakcyjnym turystycznie, które może poszczycić

się różnymi formami dziedzictwa kulturowego, w tym ciekawymi zabytkami, muzeami, trasami tematycznymi, wartymi poznawania i zwiedzania. Dla lokalnego odbiorcy jest to sygnał, że warto zgłębiać historię Łodzi, nie tylko filmową. Określenie „Łódź MIŚię podoba” wzmacnia przekaz o mieście, jako atrakcyjnej przestrzeni do życia, rozwijania się, uczenia i spędzania czasu wolnego i kreuje pozytywne konotacje w umysłach młodych mieszkańców. Kierowany do dzieci przekaz wzmacnia wiersz Urszuli Machcińskiej pt. *Łódzki Miś Uszatek*:

Taki zwykły chodnik	Przygląda się chłopcom
I zwykła ulica	Przygląda dziewczuszkom.
A na tym chodniku	Macha do nich łapką
Jakaś tajemnica...	Ładnie się uśmiecha
Stoi sobie misio	Wiedzą łódzkie dzieci
Ma klapnięte uszko	Że wciąż na nie czeka
	(Machcińska 2009 [za:]
	Bajkowa Łódź www
	2018).

Rzeźba *Dziwny Świat Kota Filemona i Bonifacego* aranżuje przestrzeń, zwracając uwagę młodego pokolenia na dorobek miasta i jej mieszkańców w kontekście twórczości filmowej i telewizyjnej, a przez to łódzkiej animacji. Celowo umieszczona została przy Muzeum Kinematografii, nieopodal słynnej Łódzkiej Szkoły Filmowej, szlifującej talenty najznakomitszych twórców polskiego i światowego kina: reżyserów, operatorów, aktorów i producentów. Choć koty zapraszają do odwiedzenia miejsc poświęconych kinematografii, to kontekst ten nie jest zauważalny w wierszu *Filemon i Bonifacy...*:

Tu są uszka, tam ogonek.	Bonifacy ma futerko
Proszę: oto Filemonek.	całe czarne, lśniące, gładkie.
Prawie cały jak śnieg biały.	Lubi mleczko, lubi mięsko
Taki śliczny kotek mały..	tak, jak dzieci czekoladkę.
Dzieci lubią tego kotka.	Odwiedź kiedyś koty oba.
Chce go głaskać, kto go spotka.	Każdy z nich Ci łapkę poda.
Jest tam jeszcze Bonifacy.	Chyba, że będzie zmęczony.
Czuje się jak w kociej pracy.	Wybacz mu, miał trudny dzionek
Filemona wciąż pilnuje,	(Machcińska 2011 [za:] Bajkowa
bo ten cały czas figluje.	Łódź www 2018).

Z kolei pomnik „Trzy misie” zlokalizowany w Skansenie Łódzkiej Architektury Drewnianej przy Centralnym Muzeum Włókiennictwa, tzw. Białej Fabryce, zwraca uwagę odbiorców na dziedzictwo fabrykanckie związane z przemysłem włókienniczym. W muzeum prezentowane są maszyny tkackie, narzędzia włókiennicze, stroje itd. Łódź, nazywana polskim Manchesterem, była bowiem największym ośrodkiem włókienniczym w Królestwie Polskim i drugim po Moskwie w Imperium Rosyjskim. Rzeźba ulokowana jest na terenie skansenu, gdzie znajduje się osiem historycznych obiektów, przeniesionych z okolic Łodzi typowych dla zabudowy miasta w XIX i na początku XX wieku. Jej lokalizacja zachęca dzieci do odwiedzenia tego miejsca i poznania fabrykanckiej, przemysłowej historii miasta.

Niestety podobnie jak w poprzednim przypadku wiersz *Trzy misie w lesie* nie wpisuje się w omawianą narrację i komunikacja nie jest przez to spójna:

Poszły trzy misie z Łodzi na spacer po lesie, każdy z nich w swojej łapce kobialeczkę niesie.	Wszak pomysł był szalony - pszczoły straż pełniły - i misie-łakomczuchy gdzie mogły, żądliły.
Będą zbierać borówki jagody, maliny - na tort, bo miś najmłodszy Ma dziś urodziny.	Pieką łapki i noski, mały miś się złości: - Jak mam z noskiem spuchniętym dziś przyjmować gości? (Boryniec 2012 [za:] Bajkowa Łódź www 2018).
Lecz misie nęcą barcie, chęć miodu spróbować. - Lepiej tego nie róbcie ! - krzyczy do nich sowa.	

Narracja kreowana w oparciu o pozostałe rzeźby odnosi się do różnych form dziecięcej aktywności, które mogą podejmować w wolnym czasie.

„Rzeźba bohaterów filmu *Zaczarowany ołówek*” ma zachęcić dzieci do zaangażowania się w przedsięwzięcia kulturalne, czego dowodem jest lokalizacja na ścianie Łódzkiego Domu Kultury, który jako jedna z głównych instytucji kultury organizuje w mieście wiele wydarzeń i podejmuje inicjatywy dedykowane dzieciom, angażując je w lokalną społeczność. Piotruś ma przenieść małych mieszkańców w bajkowy świat, nakłaniając do włączenia się w szeroko rozumiane działania artystyczne i aktywizując je. Nawiązuje do tego wiersz *Zaczarowany ołówek*:

Piotrek, krasnal i ołówek oraz piesek bardzo miły- zgrana „paczka”, znana bajka, wszystkie dzieci ją lubiły. Skąd się wzięli? Z „Semafora”. Różnych przygód mieli wiele, trzeba pomnik ich zobaczyć, bo to wasi przyjaciele.	A gdzie stoi ich pomniczek? W Łodzi, przed Domem Kultury, w świat bajkowy cię zabiorą, w stronę słońca, ponad chmury (Boryniec 2011 [za:] Bajkowa Łódź www 2018).

Figura Małego Pingwina Pik-Poka znajdująca się przed wejściem do Aquaparku Fala, miejscu nieustannie odwiedzanym przez dzieci, kontekstualizuje przestrzeń, w której ulokowane jest kąpielisko. Jak wiadomo, w bajce Pik-Pok poszukiwał ciekawych miejsc i przygód. Umieszczenie rzeźby w tej przestrzeni sugeruje, że poszukiwanym atrakcyjnym i ważnym dla niego miejscem stało się łódzkie centrum wodne. Park dookoła nawiązuje do lasu, a Pik-Pok pływa na fali, zachęcając do aktywności fizycznej w wodzie, nauki pływania itd. Narrację pogłębia wiersz Elżbiety Boryniec pt. „Pik Pok w Aqua Parku”:

Kawał starego lasu niemal w środku miasta, a wśród drzew nowoczesny pawilon wyrasta. Co to jest? Aqua Park. W nim atrakcje duże: baseny i jacuzzi, i ślizgawka w rurze. Z tej rury, jak w toń ciemną wpadasz w wielkie fale, potem możesz się wygrzać na piasku w upale,	albo w saunie się spocić, skoki z wieży ćwiczyć, tutaj wszyscy się bawią, czasu się nie liczy! Przed wejściem pingwin Pik Pok zaprasza na „Falę”- znają dzieci pingwinka z bajek doskonale! Przyleciał tu do Łodzi z Burz Śnieżnych Krainy, gdzie żyją morskie słonie, foki i pingwiny. (Boryniec 2010 [za:] Bajkowa Łódź www 2018)

Pomnik „Plastusiowy Pamiętnik” ulokowany w Parku im. Henryka Sienkiewicza tworzy w tej przestrzeni miejsce bezpieczne i charakterystyczne dla dzieci, ze względu na bliskość placu zabaw i Szkoły Podstawowej nr 173. Zestawienie to konotuje u dziecka pozytywne skojarzenia, łączące naukę i zabawę. Bajkowy Plastuś, który mieszkając w piórniku swoje przygody przeżywał w ławce udowadnia, że nauka łączy się z przyjemnościami, a dzięki uczęszczaniu do szkoły nawiązuje się bliskie przyjaźnie. Pomaga dowiedzieć się, jakie cechy warto mieć i jak się zachowywać, aby być lubianym. Pomnik pobudza wyobraźnię i wprowadza maluchy w świat Tosi i jej kolegów, do czego odnosi się wiersz „Plastuś”:

Taki trochę dziwny ludzik ulepiony z plasteliny. Duże uszy, sprytne oczka. Chodzi, mówi, stroi miny. To jest Plastuś małej Tosi. Mieszka sobie w jej piórniku razem z Piórem i Linijką, tuż przy panu Scyzoryku.	Jest tam jeszcze Gumka Myszka, są też Kredki i Stalówka. Wszyscy pomagają Tosi w lekcjach, testach i klasówkach. Plastuś różne ma przygody. Czasem groźne, czasem śmieszne. Jego pomnik stanął w Łodzi. Przyjdź zobaczyć go koniecznie. (Machcińska 2012 [za:] Bajkowa Łódź www 2018).

Rzeźba bohatera na szlaku zaopatrzonego w szkolny dzwonek zaprasza dzieci do nauki i pokazuje, że warto być dobrym i pilnym uczniem, gdyż po lekcjach Plastuś czeka na małych przyjaciół przy placu zabaw.

W kontekst aktywizacji małych łódzian wpisuje się także pomnik Wróbla Ćwirka w Parku Źródłiska. Ma on przyciągać dzieci do Palmiarni Ogrodu Botanicznego, prowadzącej szeroką działalność edukacyjną i popularyzatorską. Dzieci mogą poznawać nowe gatunki roślin i zwierząt oraz poszerzać wiedzę o egzotycznej florze i faunie. W kolekcji zapoczątkowanej przez łódzkich fabrykantów znajdują się ponad stu pięćdziesięcioletnie palmy. Postać ptaka zwraca uwagę na naturalne otoczenie, rolę przyrody. Zamyśl kreowania narracji w oparciu o środowisko życia zwierząt zauważalny jest w wierszu „Wróbel Ćwerek”:

Gdzie się podział wróbel Ćwirek? Może gdzieś w kominie utknął? Dzieci go szukają wszędzie, bo bez Ćwirka jest im smutno.	Fruwał w lesie, był nad stawem, i na łące świerszczy słuchał, ktoś go widział przy strumyku, gdy brał kąpiel w straszny upał.	- Dobrze, Ćwirku, że tu jesteś! Lecz i na wsi zrób porządek - Sroka skrzeczy na wróbelki, kogut ziarno dziobie z grządek!
Znają Ćwirka dobrze z bajek - to wróbelek wszędobylski. Lata, słucha, podpatruje i zadziwia sprytem wszystkich.	Lecz już wrócił! Mieszka teraz w mieście Łodzi, przed Palmiarnią. Tam na swym pomniku czeka, żeby spotkać się z dzieciarnią.	Przeгон srokę od pisklaków, do pomocy weź jaskółki, i koguta wypędź z grządek, bo zmarnują się ogórki! (Boryniec 2013 [za:] Bajkowa Łódź www 2018).

Lokalizacja pomnika w jednym z najbardziej znanych i licznie odwiedzanych przez dzieci parków zachęca także do aktywności na wolnym powietrzu.

W tym samym kontekście przed wejściem do Miejskiego Ogrodu Zoologicznego w Łodzi (obecnie Orientarium ZOO) umiejscowiono Maurycego i Hawranka. Ze względu na fabułę bajki ściśle związaną z przyrodą i zwierzętami, zarówno pomnik, jak i jego lokalizacja wpisują się w narrację na szlaku. Rzeźba ma zapraszać dzieci do świata zwierząt, angażować je w pomoc różnym gatunkom i zachęcać do częstych wizyt w łódzkim ZOO.

Maurycy i Hawranek 2 urwisy dzieciom znane Wciąż figlują, często psocą Ale służą też pomocą.	Gonią kogoś, ktoś ich goni Skaczą niczym pasikonik... Wymyślają różne psoty Krążą już legendy o tym.
Pomagają leśnym ptakom, Skrzatom, duszkom czy zwierzakom. Pomagają żabkom, mrówkom Jeżom, bobrom, bożym krówkom.	Wymyślają też zabawy Pewno jesteś już ciekawy Odwiedź ich - to opowiedzą Po co ciągle w lesie siedzą (Machcińska 2013 [za:] Bajkowa Łódź www 2018).
Zawsze razem, dwójka zgrana Rozbawiona, rozbrykana.	

Przedostatni punkt na szlaku, rzeźba Ferdynanda Wspaniałego, ma inny charakter ze względu na to, że całkowicie sfinansowana została przez centrum handlowe znajdujące się w samym centrum miasta, Galerię Łódzką. Z tego względu nie powinno się w tym przypadku analizować narracji, gdyż należy traktować tę lokalizację w kategoriach marketingowych. Nie powstał także wiersz, który wpisywałby pomnik w koncepcję całego szlaku. Można jedynie zauważyć, że w czasach społeczeństwa konsumpcyjnego wiele rodzin spędza czas na zakupach i w przestrzeniach handlowych. Ferdynand zaprasza więc do odwiedzenia galerii i takiej formy aktywności.

Ostatnim miejscem na szlaku jest rzeźba Misia Colargola, którą umiejscowiono na placu zabaw dla dzieci, nieopodal tzw. Nowego Centrum Łodzi, co może świadczyć o idei przyciągnięcia na szlak turystów z dziećmi, kierujących się do centrum miasta z dworca Łódź

Fabryczna. Jednak poza podstawowymi informacjami dotyczącymi powstania samej postaci i realizacji serialu oraz filmów, podmioty kreujące nie zdecydowały się na rozszerzenie interpretacji, nie powstał także wiersz z okazji ufundowania przez miasto pomnika.

Na podstawie obserwacji na trasie Bajkowa Łódź można stwierdzić, że rzeźby przyciągają uwagę dzieci, stwarzając okazję do poszerzenia ich wiedzy o lokalnym środowisku życia i dokonaniach twórców. Przedmioty uruchamiają ich wyobraźnię i pozwalają na tworzenie więzi z przestrzenią miejską, poprzez tworzenie skojarzeń z konkretnymi miejscami, nawiązującymi do światów ich bliskich, które poznają dzięki baśniom. We współczesnym świecie ogromne znaczenie ma umiejscowienie elementów czy symboli, które pozwalają na zbudowanie atrakcyjnej i wartościowej narracji o mieście. Tym lepiej, jeśli jest różnorodny i trafia do różnych grup odbiorców, w tym zarówno dzieci, jak i dorosłych. Bajkowa Łódź ułatwia dzieciom utożsamianie się z lokalnym dziedzictwem.

Pomimo opisanie szlaku kulturowego na stronie Łodzi Miasta Filmu UNESCO idea trasy nie była rozwijana ani wykorzystywana i na lata projekt zarzucono. Podczas prowadzonych badań okazało się, że łódzki szlak był tylko ideą opisaną na stronie, nie pociągającą za sobą żadnych realnych konsekwencji, choćby w postaci współpracy instytucji do niego zaliczonych. W konsekwencji szlak ten nie odegrał roli z perspektywy interesariuszy wewnętrznych nawet po jego opisanie. W czasie badań terenowych poświęconych wpływowi opublikowanych interpretacji dziedzictwa na interesariuszy zewnętrznych ustaliłam, że odbiorcy nie wiedzieli nic o istnieniu wirtualnej trasy. Tym samym trasa nie mogła przyczynić się do rozwijania tożsamości kulturowej z wykorzystaniem dziedzictwa filmowej Łodzi. Z tego względu badania zostały na tym etapie zakończone.

Bibliografia Aneksu

Opracowania o charakterze naukowym, podręcznikowym i przewodnikowym

- CHRISTOFLE, Sylvie (2010). *Tourisme, culture et patrimoine sur la Riviera française*, [w:] *Problèmes du Tourisme International dans le Cadre du Dialogue des Cultures* (tłumaczenie francuskie z języka rosyjskiego), Astrakhan: Russie, Fédération De, s. 50-55 [PDF: s. 1-6]; PDF: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00502408/document> [data dostępu: 22.04.2020].
- CHWIAŁKOWSKA, Agnieszka (2017). *Artystyczna przyjaźń w atelier Madoura — Michel Sima, Pablo Picasso*, „Archiwum Emigracji: studia, szkice, dokumenty”, 1-2 (24-25), s. 273-284.
- LECAT-CIARAFONI, Ludivine (2014). *Art, réseaux et pouvoirs dans la culture: Réseaux artistiques et réseaux politiques sur la Côte d’Azur* [Thèse de Doctorat nouveau regime], Université Nice Sophia Antipolis, PDF: <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01599360/document> [data dostępu: 12.07.2019].
- LUCENET, Monique, LUCENET Georges (2016). *La Route des Peintres en Méditerranée*, Itinéraire Artistique et Touristique, Saint-Herblain: Les Itinéraires/Eau et Lumière.
- MORENO-KAMIŃSKA, Natalie (2018). *Szlak kulturowy Łódź Bajkowa w kontekście kreowania tożsamości lokalnej*, „Zabawy i Zabawki. Studia Antropologiczne”, 16, s. 137-162.
- MORENO-KAMIŃSKA, Natalie (2020). *Łódź Film Route in the UNESCO Creative City: Welcome to HollyŁódź*, [w:] Clara Sarmento, Manon Quincé red., *Intercultural Routes across Multicultural Spaces: From Theory to Dialogue*, Porto: Centre for Intercultural Studies, ISCAP – Polytechnic of Porto, s. 93-112.
- SKALSKI, Janusz (2011). *Miasto – użytkownicy przestrzeni publicznej – pomniki. Wzajemny dialog w sferze wyobraźni*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, 15, s. 288-296.

Strony i artykuły internetowe

- BAJKOWA ŁÓDŹ www (2018), <http://www.bajkowa.lodz.pl/nodes/view/type:bajkowy-szlak/> [data dostępu: 3.06.2018].
- CAD ALPES-MARITIMES www (2022). <https://www.departement06.fr/decouverte-touristique/comite-regional-du-tourisme-cote-dazur-france-2203.html#globalSite> [data dostępu: 10.04.2022].

- EAU ET LUMIÈRE www (2019). <https://www.impressionismsroutes.com/> [data dostępu: 28.02.2022].
- EC1ŁÓDŹ www (2018). <http://lodzcityoffilm.com/pl/amatorzy-kina/szlak-lodzi-filmowej> [data dostępu: 5.03.2019].
- FILM POLSKI www (2023). *Studio Małych Form Filmowych Se-Ma-For*, 30.05.2023., <http://www.filmpolski.pl/fp/index.php?osoba=112500> [data dostępu: 3.06.2018].
- FRANCE INFO www (2018). *Haut-de-Cagnes: ce village médiéval qui a inspiré tant d'artistes*, France 2, 22.04.2018., https://www.francetvinfo.fr/economie/emploi/metiers/art-culture-edition/haut-de-cagnes-ce-village-medieval-qui-a-inspire-tant-d-artistes_2718134.html [data dostępu: 15.06.2018].
- GUIDIGO www (2014). *Sur les pas de Bonnard*, Musée Bonnard, 19.09.2014., <https://www.guidigo.com/Tour/France/Le%20Cannet/Sur-les-pas-de-Bonnard/IWQpqvSQLAk> [data dostępu: 21.06.2022].
- HOLLYWOOD REPORTER www (2018). *The Top 15 International Film Schools, the Hollywood Reporter*, <https://www.hollywoodreporter.com/lists/top-15-international-film-schools-1134439/item/top-international-film-schools-academy-performing-arts-school-film-television-1134423> [data dostępu: 4.03.2019].
- ŁOT www (2018). <http://www.bajkowa.lodz.pl/nodes/type/bajkowy-szlak> [data dostępu: 1.06.2018].
- MAIRIE DE CAGNES-SUR-MER www (2020a). *Présentation Château-Musée Grimaldi*, <http://www.cagnes-tourisme.com/fr/decouvrir/chateau-musee-grimaldi/presentation.html> [data dostępu: 8.02.2020].
- MAIRIE DE CAGNES-SUR-MER www (2020b). *La Côte d'Azur des Peintres*, <http://www.cagnes-tourisme.com/fr/decouvrir/haut-de-cagnes/la-cote-d-azur-des-peintres.html> [data dostępu: 8.02.2020].
- MAIRIE DE CAGNES-SUR-MER www (2021). *Notre Dame de Protection*, <http://www.cagnes-sur-mer.fr/chapelle-notre-dame-de-protection-souscription-publique/> [data dostępu: 13.06.2021].
- MCMULLAN, Michelle www (2018). *Christie's Live Auction 15472 Impressionist And Modern Art Day Sale*, Property formerly in the Jonas Netter Collection, Chaïm Soutine (1893-1943) Maisons au bord de mer, <https://www.christies.com/en/lot/lot-6127263> [data dostępu: 13.07.2019].
- MUSÉE BONNARD www (2019). *La promenade pas à pas*,

http://www.museebonnard.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=100:balades-sur-ses-pas&catid=36:bonnard-au-cannet&Itemid=79 [data dostępu: 14.12.2019].

NCKF www (2017a). *Łódź w grze o tytuł Miasta Filmu UNESCO, 88% łodzian potwierdza, że na niego zasługuje*, 11.08.2017., <https://nckf.pl/aktualnosci/informacje-prasowe?language=pl> [data dostępu: 8.03.2019].

NCKF www (2017b). *Łódź Miastem Filmu UNESCO!* 31.10.2017, <https://nckf.pl/aktualnosci/informacje-prasowe?language=pl> [data dostępu: 8.03.2019].

NCKF www (2018a). *NCKF bada filmowe kompetencje uczniów i sprawdza skuteczność VR w edukacji*, 23.10.2018. <https://nckf.pl/aktualnosci/informacje-prasowe?language=pl> [data dostępu: 8.03.2019].

NCKF www (2018b). *Alfabetyzm filmowy uczniów łódzkich szkół podstawowych i średnich. Prezentacja*; 12.2018. <https://nckf.pl/prezentacja/> [data dostępu: 8.03.2019].

NCKF www (2019). <https://nckf.pl/node/2710?language=pl> [data dostępu: 8.03.2019].

OT LE CANNET www (2022). Office de Tourisme Le Cannet Côte d'Azur <http://lecannet-tourisme.fr/index.php/ambiances/mediterraneenne> [data dostępu: 14.04.2022].

PWSFTviT www (2018). <http://70.film.school.lodz.pl/en/history/> [data dostępu: 10.03.2019].

Inne materiały promocyjne

CRT CÔTE D'AZUR (2008). *Vivez la Côte d'Azur comme une oeuvre d'art* [katalog szlaku], lipiec 2008, PDF: <http://docplayer.fr/8871570-Vivez-la-cote-d-azur-comme-une-oeuvre-d-art.html> [data dostępu: 13.09.2019].

CRT CÔTE D'AZUR (2010a). *La Côte d'Azur des Peintres. Dossier de presse* [Materiały prasowe: brak daty opublikowania, wskazana na podstawie analizy materiału], PDF: <https://docplayer.fr/11271082-Sommaire-la-cote-d-azur-des-peintres.html> [data dostępu: 13.09.2019].

CRT CÔTE D'AZUR (2010b). *La Côte d'Azur des Peintres. Itinéraire touristique... Sur les pas des grands maîtres* [Streszczenie szlaku: brak daty opublikowania, wskazana na podstawie analizy materiału], PDF: <http://www.sous-lolivier.fr/pdf/peintres.pdf> [data dostępu: 13.09.2019].

DAC (2018). *Parcours artistique Haut-de-Cagnes, Ville de Cagnes-sur-Mer*, Direction des Affaires Culturelles (archiwum prywatne).

EAU ET LUMIÈRE (2019). *Le Calendrier RENOIR 2019* [Kalendarz wydarzeń Roku Renoira 2019], Neuilly-sur-Seine: Eau et Lumière/ Impressionisms Routes (archiwum prywatne).

- OT ANTIBES JUAN-LES-PINS (2019). *The Painters' Riviera... in Antibes Juan-les-Pins* [broszura], Office de Tourisme Antibes Juan-les-Pins, Convention Bureau (archiwum prywatne).
- OT LE CANNET (2022). *Vieux-Cannet. Patrimoine & Musée Bonnard*, Office de Tourisme Le Cannet Côte d'Azur, PDF: <http://lecannet-tourisme.fr/index.php/documentations-pdf/55-en-pratique/documentations/322-le-vieux-cannet> [data dostępu: 13.05.2022].
- SC CAGNES-SUR-MER (2019a). *Haut-de-Cagnes plan du village médiéval* [plan miasta], Service communication de Cagnes-sur-Mer, Ville de Cagnes-sur-Mer.
- SC CAGNES-SUR-MER (2019b). *Visites guidées Cagnes-sur-Mer* [broszura], Service communication de Cagnes-sur-Mer, Ville de Cagnes-sur-Mer.

Wykaz źródeł z badań terenowych

Szlak Lazurowego Wybrzeża Malarzy

Badania własne LWM (2019). Notatki terenowe, rozpytki z interesariuszami zewnętrznymi, Lazurowe Wybrzeże – departament Alpy Nadmorskie, 5-12 września 2019 roku.

Wywiady udzielone z zastrzeżeniem nie ujawniania danych personalnych interlokutorów:

- z przedstawicielami biur informacji turystycznych w Antibes, Nicei, Cagnes-sur-Mer, Menton, Cannes, Le Cannet (6)
- z muzealnikami w Nicei, Antibes, Cagnes-sur-Mer (3)
- z przewodnikiem turystycznym Cagnes-sur-Mer (1).

Szlak Łodzi Filmowej

Badania własne SŁF (2019). Notatki terenowe, rozpytki z interesariuszami zewnętrznymi, Łódź, 28 czerwca – 7 lipca 2019 roku oraz 11 października – 13 października 2019 roku.

Wywiady jawne udzielone z zastrzeżeniem nie ujawniania danych personalnych interlokutorów:

- z przedstawicielami NCKF (2),
- z przedstawicielem Łódzkiej Informacji Turystycznej (1).

Wywiady z przewodnikami turystycznymi po Łodzi (3) oraz dwa wywiady ukryte.

Do materiałów zaliczono także informacje uzyskane w czasie spotkania ze studentami kierunku Kulturoznawstwo z Katarzyną Bieńkiewicz, ówczesną koordynatorką projektu Łódź Miasto Filmu UNESCO, Wydział Filologiczny Uniwersytetu Łódzkiego, 23.03.2018. i przekazane dane z raportu opracowanego przez Kantar Public dot. uczestnictwa w kulturze mieszkańców Łodzi:

KANTAR PUBLIC (2017). *Uczestnictwo w kulturze wśród mieszkańców Łodzi. Raport.*

11.08.2017. [archiwum własne]

Treści rozpytek z interlokutorami uwzględnione zostały w notatkach terenowych. Dokumentację fotograficzną zgromadzono w formie cyfrowej. Materiały pochodzące z badań terenowych zostały zebrane w archiwum własnym autorki.

Spis ilustracji Aneksu

Ilustracja 1. Mapa francuskiego wybrzeża w departamencie Alp Nadmorskich, opracowanie własne na podstawie: <https://www.google.com/maps/place/Nicea> [data dostępu: 12.08.2023].

Ilustracja 2. Mapa Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy, *Côte d'Azur des Peintres, Vivez la Côte d'Azur comme une œuvre d'art*, Comité Régional du Tourisme Riviera Côte d'Azur, Nice, Juillet 2008, s. 44.

Ilustracje 3. Szlak w Antibes. Raymond Peynet – „Zakochani na murach obronnych” na *Pointe de Ilette*, Antibes, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.

Ilustracja 4. Szlak w Antibes, Jean-Louis Ernest Meissonier – „Antibes, przejażdżka konna, artysta i jego syn” na *Promenade Pierre Merli – Ponteil/Salis*, Antibes, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.

Ilustracja 5. Wątki biograficzne malarzy w interpretacjach dziedzictwa w katalogu szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy, *Côte d'Azur des Peintres, Vivez la Côte d'Azur comme une œuvre d'art.*, Comité Régional du Tourisme Riviera Côte d'Azur, Nice, Juillet 2008, s. 30-31.

Ilustracja 6. Szlak w Le Cannet, Pierre Bonnard – „Różowa ulica”, *Avenue Victoria*, Le Cannet, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.

Ilustracja 7. Szlak w Haut-de-Cagnes, Chaïm Soutine – „Pejzaże Cagnes”, *Montée des Caucours*, Haut-de-Cagnes, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.

Ilustracja 8. Katalog szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy, layout materiałów promocyjnych, *Côte d'Azur des Peintres, Vivez la Côte d'Azur comme une œuvre d'art*, Comité Régional du Tourisme Riviera Côte d'Azur, Nice, Juillet 2008, s. 1, 7-8.

Ilustracja 9-10. Broszura Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy w Antibes Juan-les-Pins, *The Painters' Riviera... in Antibes Juan-les-Pins*, Côte d'Azur des Peintres, Tourist Office and Convention Bureau 2019.

- Ilustracja 11.** Fragment broszury prezentującej Szlak Lazurowego Wybrzeża Malarzy w Haut-de-Cagnes, *Parcours artistique Haut-de-Cagnes*, Ville de Cagnes-sur-Mer, Création Direction des Affaires Culturelles 2018, Impression Nis Photoffset.
- Ilustracja 12.** Fragment broszury informującej o darmowych wycieczkach z przewodnikiem po Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy w Haut-de-Cagnes, *Visites guidées*, Office de tourisme/ Service Communication de la ville de Cagnes-sur-Mer 2019.
- Ilustracja 13.** Fragment broszury poświęconej szlakowi „Śladami Bonnarda. Promenada kulturalna” w Le Cannet, *Sur les pas de Bonnard. Promenade culturelle le Cannet – Côte d’Azur*, Maquette Communication du musée Bonnard, log. Bik et Book, Imp. Riccobono.
- Ilustracja 14.** Reprodukacja na trasie „Śladami Marca Chagalla” w „Para nad Saint-Paul” (fr. „*Couple au-dessus de Saint-Paul*”), 1968, Saint-Paul de Vence, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.
- Ilustracja 15.** Reprodukacja na trasie „Śladami Marca Chagalla” w Saint-Paul de Vence, „Stół przed miasteczkiem” (fr. „*La Table devant le village*”), 1968, Saint-Paul de Vence, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.
- Ilustracja 16.** Fragment broszury poświęconej miejskiej trasie „Śladami Marca Chagalla” w Saint-Paul de Vence, *Fiche artiste – Marc Chagall sur la Côte d’Azur* Fr, cre. 2016, MAJ 27/04/2017, V2.
- Ilustracja 17.** Mapa szlaku Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy w Antibes Juan-les-Pins, *The Painters’ Riviera... in Antibes Juan-les-Pins*, Côte d’Azur des Peintres, Tourist Office and Convention Bureau 2019.
- Ilustracja 18.** Pablo Picasso – „Nocny połów w Antibes” (fr. „*Pêche de nuit à Antibes*”), 1939, The Museum of Modern Art, Nowy York, USA [w:] <https://www.wikiart.org/en/pablo-picasso/night-fishing-at-antibes-1939> [data dostępu: 12.08.2023].
- Ilustracja 19.** Pablo Picasso – „Nocny połów w Antibes”, reprodukcja obrazu na Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy w Antibes Juan-les-Pins, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.
- Ilustracja 20-21.** Mapa Szlaku Lazurowego Wybrzeża Malarzy w Haut-de-Cagnes, Haut-de-Cagnes plan du village médiéval, Cagnes-sur-Mer, Office de tourisme/ Service Communication de la ville de Cagnes-sur-Mer 2019.
- Ilustracja 22.** Szlak w Haut-de-Cagnes, Chaïm Soutine – „Droga na wzgórzu”, *Rue Hippolyte Guis*, Haut-de-Cagnes, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.

- Ilustracja 23.** Szlak w Haut-de-Cagnes, Monique Giresse – „Plac Haut-de-Cagnes zimą”, *Place du Château*, Haut-de-Cagnes, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.
- Ilustracja 24.** Szlak w Muzeum Renoira, obiekt nr 13, Auguste Renoir, „Krajobraz Collettes” (fr. „*Paysage des Collettes*”), 1914, ogród, Cagnes-sur-Mer, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.
- Ilustracja 25.** Szlak w Muzeum Renoira, obiekt nr 14, Auguste Renoir, „Farma w Collettes” (fr. „*La ferme des Collettes*”), 1915, ogród, Cagnes-sur-Mer, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.
- Ilustracja 26.** Mapa Szlaku „Śladami Bonnard. Promenada kulturalna” w Le Cannet, *Sur les pas de Bonnard. Promenade culturelle le Cannet – Côte d’Azur*, Maquette Communication du musée Bonnard, log. Bik et Book, Imp. Riccobono
- Ilustracja 27.** Szlak „Śladami Bonnard. Promenada kulturalna”: „Widok na Cannet”, *Vieux Chemin de Vallauris*, Le Cannet, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.
- Ilustracja 28.** Szlak „Śladami Bonnard. Promenada kulturalna”: „Widok na Cannet”, *Avenue Victoria*, Le Cannet, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.
- Ilustracja 29.** Fragment opisu Łódzkiej Szkoły Filmowej w ramach Szlaku Łodzi Filmowej na stronie lodzcityoffilm.com, http://lodzcityoffilm.com/dla_amatorow_kina/szlak-lodzi-filmowej/ [data dostępu: 15.09.2019].
- Ilustracja 30.** Fragment opisu Muzeum Kinematografii w ramach Szlaku Łodzi Filmowej na stronie lodzcityoffilm.com, http://lodzcityoffilm.com/dla_amatorow_kina/szlak-lodzi-filmowej/ [data dostępu: 15.09.2019].
- Ilustracja 31.** Pomnik Misia Uszatka na Szlaku Łódź Bajkowa, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.
- Ilustracja 32.** Pomnik pingwina Pik-Poka na Szlaku Łódź Bajkowa, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.
- Ilustracja 33.** „Rzeźba bohaterów filmu *Zaczarowany ołówek*” na Szlaku Łódź Bajkowa, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.
- Ilustracja 34.** Pomnik Plastusia na Szlaku Łódź Bajkowa, 2019, fot. N. Moreno-Kamińska, archiwum własne.